

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Zamanın Değişimi Olgusunun Günümüz Fetva
Kurullarının Kararlarına Etkisi
(İktisadi Konular Özelinde)**

MUHAMMED OĞUR

2501210304

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. NECMETTİN KIZILKAYA

İSTANBUL - 2023

ÖZ

ZAMANIN DEĞİŞİMİ OLGUSUNUN GÜNÜMÜZ FETVA KURULLARININ KARARLARINA ETKİSİ (İKTİSADİ KONULAR ÖZELİNDE) MUHAMMED OĞUR

Teknoloji, sağlamış olduğu imkanlar vasıtasıyla insanları pek çok açıdan etkileyen bir yapıya sahiptir. Sanayi Devrimi itibarıyla gelişim gösteren modern teknolojiyle söz konusu etki farklı seviyelere ulaşmış ve günümüz insanının dünya tasavvuru, geçmiştekinden farklılaşmıştır. Küreselleşme olgusu da dünya tasavvurundaki değişimin bir tezahürüdür. Dünya tasavvurundaki değişim; bireyi, dolayısıyla toplumsal yapıyı dönüştürmektedir. Toplumsal durumun bir ifadesi olan örf de doğal olarak bu değişimden etkilenmektedir. Örf, haddi zatında değişken bir yapıya sahip olmakla beraber, teknolojinin söz konusu etkisiyle modern öncesi örfünden farklı bir mahiyete kavuşmuştur. Bu durum ise örf anlayışının değişimini doğurmuştur. Teknolojinin etkisiyle oluşan değişimler silsilesinden Müslümanların da etkilenmesi, bu durumun örfte etki etmesi ve örfün de fıkıhın tali kaynaklarından olması nedeniyle söz konusu değişimin tespit edildiği yer de fetvalardır. Bu nedenle çalışmada, günümüz fetva kurullarının kararları incelenerek örf ve örf anlayışındaki değişimin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda öncelikle teknolojinin mahiyeti ve topluma etkisi incelenmiş, daha sonra küreselleşme olgusuyla arasındaki ilişki ele alınmıştır. Teknoloji-küreselleşme ilişkisi belirtildikten sonra fıkıh kaynaklarındaki örf anlayışı incelenmiş, daha sonra küreselleşmenin etkisiyle günümüzdeki örf anlayışındaki değişim teorik çerçevede ortaya konulmuştur. Son olarak söz konusu teorinin uygulamadaki tespiti için günümüz fetva kurullarından AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions), Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi'nin murabahada maliyete eklenebilen masraflar ve hükmî kabz yöntemleriyle ilgili kararları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örf, fetva, değişim, teknoloji, küreselleşme, fetva kurulu.

ABSTRACT

THE EFFECT OF THE CHANGE OF TIME PHENOMENON ON THE ADJUDICATIONS OF MODERN-DAY FATWA COUNCILS (SPECIFIC TO ECONOMIC SUBJECTS)

MUHAMMED OĞUR

Technology has a structure that affects people in many ways through the opportunities it provides. With modern technology, which has developed since the Industrial Revolution, this effect has reached different levels and the worldview of today's people has become different from that of the past. This change in the worldview is manifested in the phenomenon of globalization. The change in worldview transforms individuals and thus the social structure. Urf, which is an expression of the social situation, is naturally affected by this change. Although urf has a mutable structure per se, it has gained a different nature from the pre-modern custom with the said effect of technology. This situation has led to a change in the understanding of urf. Since Muslims are also affected by the series of changes caused by the impact of technology, and this situation also affects the custom, and the custom is one of the secondary sources of fiqh, the place where this change is detected is the fatawa. For this reason, in this study, it is aimed to determine the change in the understanding of custom and custom by examining the adjudications of modern-day fatwa councils. In this context, firstly the nature of technology and its effect on society have been examined followed by an analysis of its relationship with the phenomenon of globalization. After that, the understanding of urf in fiqh sources has been examined, then the change in today's understanding of urf with the effect of globalization has been presented in the theoretical framework. Finally, in order to determine the theory in practice, the adjudications of the modern-day fatwa councils, namely AAOIFI (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions), Majma al-Fiqh al-Islamī al-Duwalī and the Jordan General Iftaa' Department, regarding the expenses that can be added to the cost in murabaha and the methods of constructive possession were examined.

Keywords: Urf, fatwa, change, technology, globalization, fatwa council.

ÖNSÖZ

Zaman değıştikçe insanların örfleri değışmekte, örf değıştikçe örfe mebni olan hükümler de değışmektedir. Günümüzde bu değışimin temel etmeni ise teknoloji ve onunla varlık bulan küreselleşmedir. Bunların etkisiyle teamüller değışmekte, bu durum da fetvayı etkilemektedir. Dolayısıyla teknolojinin ve küreselleşmenin örf üzerindeki etkisinin ve bunun fetvalarda nasıl karşılık bulduğunun incelenmesi gerekmektedir. Bunun için çalışmamızın birinci bölümünde, teknolojinin toplumla olan ilişkisi, geçirmiş olduğu dönüşüm ve mahiyetinde barındırdığı düşünceler incelenmiştir. İkinci bölümde ise teknoloji-küreselleşme ilişkisi, küreselleşme sürecinin varlığı ve etkileri ele alınmış; ardından örf mefhumunun, küreselleşme öncesindeki durumu ile küreselleşme sonrasındaki durumu mukayese edilerek değışen örf ve örf anlayışı teorik çerçevede ortaya konulmuştur. Son olarak üçüncü bölümde ise günümüz fetva kurullarından üç tanesinin iktisadi iki kararı incelenerek bir önceki bölümde teorisi ortaya konulan örf anlayışının fetvadaki somut karşılığı gösterilmiştir.

Çalışmalarımı yürütebilmem için yer imkânı sağlayan İstanbul Haseki Dini Yüksek İhtisas Merkezi müdürü, kıymetli hocam Muhammed Emin KILIÇ'a, bu kurumun, başta güvenlik görevlileri olmak üzere değerli personeline ve maddi desteği için İlim Yayma Vakfı'na teşekkür ederim. Bu süreçte sormuş olduğum sorulara cevap verip yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Batuhan Buğra AKARTEPE'ye ve tezimin farklı bölümlerini okuyup yapmış oldukları öneri ve eleştirilerle katkı sağlayan değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Muhammed Eren KARADAĞ, Osman ARABACI ve Arş. Gör. Mustafa YILMAZ'a müteşekkirim. Görüş ve önerileriyle ufkumu açarak tezin son halini almasını sağlayan ve yoğun mesaisine rağmen desteğini esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Necmettin KIZILKAYA'ya medyun-u şükranım. Sıkıntılı süreçlerde bana destek olup her daim arkamda olan annemle babama ve sevgileriyle bana moral kaynağı olan kardeşlerime teşekkürü borç bilirim. Son olarak bu mütevazı çalışmanın, geçmiş ulemanın yapmış oldukları çalışmaların bereketini haiz olmasını Rabbimden niyaz ediyorum.

Muhammed OĞUR

Pendik, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TEKNOLOJİ-TOPLUM İLİŞKİSİ

I. Teknolojinin İnsan Yaşamındaki Yeri.....	10
A. Hayatı İdame Ettirme Aracı Olarak Teknoloji	10
B. Toplumlara Tesiri Açısından Teknoloji.....	12
1. Teknolojik Determinizm	13
2. Teknolojinin Sosyal İnşası (SCOT)	13
II. Teknolojinin Dönüşümü.....	14
A. Sanayi Devrimi Öncesi Teknoloji.....	14
B. Sanayi Devrimi Sonrası Teknoloji.....	16
1. Makineleşme Süreci	16
2. Makinelerin Konumu	17
III. Modern Teknolojinin İdeolojisi.....	19
A. Bilimcilik	20
B. İlerlemecilik	23
C. Modernite.....	25

İKİNCİ BÖLÜM TEKNOLOJİ-KÜRESELLEŞME İLİŞKİSİNİN ÖRF ANLAYIŞINA ETKİSİ

I. Teknoloji-Küreselleşme İlişkisi.....	31
A. Küreselleşmenin Varlığı	31

B. Küreselleşmenin Muharrik Unsuru Olarak Teknoloji	32
C. Küreselleşmenin Etkisi	36
II. Örfün Küreselleşmesi	38
A. Küreselleşme Öncesi Örf Anlayışı	38
1. Örf-i Âm.....	39
2. Örf-i Hâs.....	44
B. Küreselleşme Sonrası Örf Anlayışı.....	45
1. Örf-i Âm.....	46
2. Örf-i Hâs.....	48
3. Örf- Âm-ı Mutlak ve Örf-i Âm-ı Mukayyed.....	49

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZ FETVA KURULLARININ KARARLARINDA KÜRESEL ÖRF ANLAYIŞI ÖRNEKLERİ

I. Murabahada Maliyete Eklenebilen Masraflar	53
A. Masrafların Temel İhtiyaçlara Taalluk Etmesi	54
B. Modern Murabahada Masraflar	56
C. Örfün Küreselleşmesiyle Finansal İşlemlerin Masraf Kalemi Haline Gelmesi..	59
II. Hükmî Kabz Yöntemleri	61
A. Kabzın Keyfiyetinde Örfün Belirleyici Konumu.....	62
B. Fetva Kurullarının Hükmî Kabz Vurgusu	64
C. Örfün Küreselleşmesiyle Kabzın Dijitalleşmesi.....	70
SONUÇ.....	73
KAYNAKÇA.....	75

KISALTMALAR LİSTESİ

a	: Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası
AAOIFI	: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions
a.s.	: Aleyhi's-selam
b	: Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası
b.	: Bin veya İbn
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
C	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
Hız.	: Hazreti
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

GİRİŞ

I. Tezin Konusu ve Önemi

Zaman, sürekli bir değişim ve ilerleme halindedir. Bu durum, hayatın da varlık ve yokluk arasında gidip gelen devamlı bir değişim içerisinde olmasına neden olmaktadır. Buna bağlı olarak insanlar, doğdukları andan ölene kadar hem kendileri değişmekte hem de yaşadıkları ortamı değiştirmektedirler. Böylelikle yaşam şartları da sürekli bir değişim içerisinde olup değişen yaşam şartlarıyla insanların âdetleri, ihtiyaçları ve menfaatleri de değişmektedir. Hayatın ve onun zarfı olan zamanın da yaratıcısı olan Allah Teâlâ'nın mükellef kıldığı insanların, bu değişim dalgasında boğulmadan mükellefiyetlerini yerine getirmelerini temin etmek için, teklîfin tatbik edilmesini sağlayan fikhın da değişimi itibara alması zorunlu olmaktadır. Bu nedenle insan yaşamının her alanını kapsayan örf ve adetlerin değişmesiyle bunlara bağlı olan hükümlerin de değişeceği genel kabul görmüştür.¹ Nitekim değişim düşüncesinin yapı taşı mahiyetinde olan “ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz”² kaidesinin; zamanın değişmesiyle örfün mebni olduğu hükümlerin de değişeceği³ şeklinde şerh edilmesi de zamanla insanların yaşam biçimlerinin değiştiği, bu nedenle bunlara bağlı olan hükümlerin de değişime tabi olması gerektiği düşüncesini yansıtmaktadır.⁴

Örf, bu değişken yapısı haricinde “âdet muhakkemdir”,⁵ “örfen ma‘ruf olan şey şart kılınmış gibidir”,⁶ “örf ile ta‘yin nass ile ta‘yin gibidir”⁷ vb. kaidelerin de

¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdî ve'l-imâm*, nşr. Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye bi Haleb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995), 218.

² *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1300) madde 39.

³ Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm: Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 1/102.

⁴ Zikredilen kaide çerçevesinde serdedilen yaklaşımlar için bk. Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: İFAV, 2014), 91-100; Omar Mahmoud Hassan, “The Change of Time and Place and Its Impact on the Change of Fatwa (contemporary Applied Study)”, *Russian Law Journal* 11/8s (2023), 84-85.

⁵ *Mecelle* madde 36.

⁶ *Mecelle* madde 43.

⁷ *Mecelle* madde 45.

işaret ettiği üzere fikhî hükümlerin konmasında da etkin bir konumdadır.⁸ Nitekim her ne kadar mezhepler arasında itibar oranı ihtilaflı olsa da fikhî bir delil olarak nitelendirilmesi de bunun göstergesidir. Bu bağlamda hem zamanla değişen bir yapıda olması hem de içtihat sürecinde müçtehidî veyahut müftiyî yönlendirici olması, örf meselesinin her daim incelenmesini zorunlu kılmaktadır. Modern zamanda toplumların geçirdiği ve geçirmekte olduğu dönüşüm neticesinde yaşanan kimlik sorunu da örf meselesine günümüzde ayrı bir önem atfedilmesini gerektirmektedir.

Zamanın, modern sıfatını almasında ve dolayısıyla toplumsal dönüşümlerin yaşanmasında etkili olan amillerin başında ise teknoloji gelmektedir. Üretim, ulaşım, iletişim gibi pek çok alanda yaşanan teknolojik gelişmeler; insanların yaşam biçimlerinin değişmesine yol açmaktadır. Yaşam biçimlerinin değişimi ise modern teknolojinin içkin olduğu bazı düşünce biçimleri doğrultusunda gerçekleşmektedir. Bunun haricinde söz konusu teknolojik gelişmeler, günümüzde var olan diğer bir olguyu daha doğurmuş olup toplumsal dönüşümü farklı bir noktaya taşımıştır ki bu olgu da küreselleşmedir. Müslümanlar da bu süreçten farklı açılardan etkilenmektedir.⁹ Bu bağlamda, günümüz örfünü incelerken teknolojinin ve onun uzantısı olarak küreselleşme sürecinin etkisinin itibara alınması gerekmektedir. Zira örf, toplumsal yaşamı yansıtmaktadır. Dolayısıyla toplumsal iki olgu olan teknolojik gelişmelerin ve küreselleşmenin, örf üzerinde etkisinin olduğu açıktır. Bu açıdan, modern teknolojinin etkisinin ne boyutta olduğunun ve bu etkinin sonuçlarının anlaşılabilmesi için modern teknolojinin toplumla olan ilişkisinin, dönüştürücü özelliğinin, içinde barındırdığı düşünce biçimlerinin ve küreselleşme sürecinin incelenmesi gerekmektedir.

Modern teknolojinin örfle olan ilişkisi tahlil edilirken tezin odak noktası, teknolojinin örf üzerindeki etkisinden ziyade örf telakkisindeki etkisidir. Başka bir

⁸ Örfün ahkâma etkisi için bk. Âdil b. Abdilkâdir Kûte, *Eseru 'l-'urfi ve tatbikatuhu 'l-muâsıra fî fikhî 'l-muâmelâti 'l-mâliyye* (b.y.: el-Ma'hedu'l-İslâmî li'l-Buhûsi ve't-Tedrib, 2007), 17-53.

⁹ Söz konusu etkiye dair verilen bazı örnekler için bk. Şemsettin Ulusal, “Kadın Erkek İlişkilerine Dair Bazı Fetvaların Evrensellik-Yerellik Bağlamında Tahlili”, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı - VI: Zekât, Evlilik, Kadınların İbadet ve Sosyal Hayatı ile İlgili Farklı Görüşlerin Yeniden Değerlendirilmesi (13-15 Aralık 2013, Afyonkarahisar)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018).

ifadeyle çalışmada, teknolojinin etkisiyle değişen örf de ele alınacak olmakla birlikte temelde, bir şeyin örf olarak nitelendirilmesini sağlayan düşünce biçiminde bir değişimin var olup olmadığı incelenecektir. Zira örf, mahiyeti gereği zaten değişen bir yapıdadır. Bu nedenle çalışmada yalnızca değişen örfe odaklanmak malumu ilam kabilinden olacaktır. Buna karşın örf telakkisi, modern öncesinde bu şekilde bir değişime sahne olmamaktadır. Ancak günümüze geldiğimizde modern teknoloji ve küreselleşme, modern öncesi zamanlardaki insanların yaşadıkları dünyadan ve zihinlerindeki dünya tasavvurundan farklı bir dünya ve dünya tasavvuru sunmaktadır. Bu açıdan günümüz fıkıhçıların, modern öncesi fukahadan farklı bir dünya tasavvuruna sahip olmaları nedeniyle örf telakkisinde değişimin yaşanmasının da önü açılmaktadır.

Teknolojinin ve dolayısıyla küreselleşmenin örf ve özellikle örf telakkisi üzerindeki etkisini ele alırken tezin temel hareket noktası, günümüz fetva kurullarının kararları olacaktır. Zira fetva, dönemin insanların sorunlarına uygun çözüm bulma arayışının mahsulüdür. Günümüz İslam toplumunun yaşam biçimi, problemleri, yönelimleri vb. pek çok özelliği de yine fetvalarda gözlemlenebilmektedir. Bu bağlamda fetvanın, toplumsal yapıyı yansıtan önemli bir unsur olduğu ve bu fetvaların çıktığı kurullarda karar alma sürecinde yer alan fıkıhçıların, çeşitli açılardan değişim ve dönüşümlere şahit olan günümüz toplumunun birer ferdi oldukları göz önüne alındığında; fetva kurullarının kararlarının, değişimin saptanması açısından önemli birer kaynak oldukları ifade edilebilir.

Bu çalışma; teknoloji, küreselleşme, fetva ve örf gibi sıkça kullanılan kavramların ortak bir noktada değerlendirmesini içermesi ve günümüz fetvalarında muğlak bir yapıda seyreden örf mefhumunun, modern öncesi dönemden hangi açılardan farklılaştığını, nasıl bir mahiyete kavuştuğunu ve bunun sebeplerini ortaya koyarak dinamik bir fıkıh araştırması sunması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca kimi çalışmalarda fetvada değişimin etkin bir unsuru olarak zikredilen teknolojiyi¹⁰

¹⁰ Maruf Âdem Bâvâ, “Kâidetü tağayyuru’l-fetâva ve’l-ahkâm bi tağayyuri’z-zaman ve’l-mekân ve tatbikâtuha’l-muâsıra”, *Mecelletü Külliyyeti’ş-Şerîa ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye* 29 (2011), 618-620; Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, 221-231; Esmâ Hasan Muhammed Hâşim, “Eseru’t-tatavvuri’t-teknolociy alâ’l-fetvâ”, *Mecelletü’l-Buhûsi’l-Fıkhîyye ve’l-Kânûniyye* 40 (2023), 379-422.

yalnızca bir araç olarak ele almayıp toplumsal etkisi ve dönüştürücü özelliği bağlamında incelemesi nedeniyle de farklılık göstermektedir.

II. Tezin Amacı ve Kapsamı

Tez, Sanayi Devrimi sonrasında teknolojinin Batı'daki ideolojinin veya kabullerin üzerine kurulu olduğunu, bunun insan yaşamında birtakım tasavvurlarda değişimlere yol açtığını dolayısıyla teamüllerin buna bağlı olarak değiştiğini göstererek günümüz fetva kurullarının kararları üzerinden günümüz örfünün mahiyetini ve örf anlayışını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zira İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) ifade ettiği üzere "kendi zamanındaki insanların durumunu bilmeyen kişi cahildir".¹¹ Burada insanların durumundan asıl maksadın örf ve âdetler olduğu göz önüne alındığında, Müslümanlara ait olanla Müslümanlara ait olmayanın birbirine karıştığı zamanımızda söz konusu ifadenin; "zamanının örfünün mahiyetini bilmemek cehalettir" anlamını da içerdiği; bu açıdan çalışmanın, söz konusu mahiyetin ne olduğunu belirlemeyi amaçlamakta olduğu ifade edilebilir. Bunu yaparken de teknolojinin sunmuş olduğu yeni bir dünya tasavvuru olarak da ifade edilebilecek olan küreselleşme olgusuna başvurmaktadır. Ayrıca bu incelemeler sonucunda hem fetvadaki hem de bizatihi örfteki değişimi de ortaya koymaktadır.

İlgili fetva kurullarının kararlarında, teknolojinin örf anlayışına etkisi incelenirken ele alınacak örnekler ise günümüz fıkıh çalışmalarının dinamik alanlarından biri olan ve örfün yaygın kullanım imkânı bulduğu iktisadi konularla ilgili olacaktır. İktisadi konulardan hem değişen örfü hem de değişen örf anlayışını gösterebilmesi için klasik kaynaklarda da mevcut olan meseleler tercih edilecektir. Buna göre fetvaları ele alınacak olan kurullar: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi'dir. Bu fetva kurullarının tercih edilmesinde; AAOIFI'nin faizsiz finans kurumlarıyla ilgili olması, Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî'nin uluslararası bir kurul olması ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi'nin de yerel

¹¹ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn* (b.y.: y.y., ts.), 2/130.

bir kurul olması etkili olmuştur.¹² Böylelikle farklı kurulların kararları incelenerek daha kapsamlı bir sonuç elde edilecektir. Bu kurulların alternatifi olabilecek başka pek çok kurul bulunmakla birlikte yalnızca bu kurullarla iktifa edilmesinin nedeni ise söz konusu kurulların, örf anlayışındaki değişimi daha net bir şekilde ortaya koymamızı sağlayan kararları havi olmasıdır. Söz konusu kurulların kararları ışığında incelenecek olan meseleler ise: murabahada maliyete eklenebilen masraflar ve hükmî kabz yöntemleridir. Farklı fetva kurullarının kararlarında tezin iddiasını destekler mahiyette çeşitli örnekler bulunmakla beraber yalnızca bu iki meselenin tercih edilmesinin nedeni; klasik fıkıh kaynaklarında da mevcut olması, böylelikle geçmişle günümüzü mukayese etmemize imkân tanıyarak örf, fetva ve toplum gibi çeşitli alanlardaki değişimi daha net ortaya koyabilmesidir.

III. Literatür Değerlendirmesi

Çalışmamızın farklı konuları bir arada ele alması nedeniyle literatür değerlendirmesini yaparken örf, fetvanın/ahkâmın değişimi, teknolojinin fetvaya etkisi, küreselleşmenin fetvaya etkisi ve fetva kurullarının kararları ile ilgili çalışmalar incelendi. Ancak yapılan her çalışmayı ele almak kapsamı aşacağı için Türkçe, Arapça ve İngilizce çalışmalardan yalnızca “günümüzdeki değişim olgusu” üzerine olanlar değerlendirilecektir. Zira çalışmamız, günümüzdeki değişimi ele almaktadır.

Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde ulaştığımız sonuca göre gerek örfle ilgili çalışmalar gerek de fetvanın/ahkâmın değişimiyle ilgili çalışmaların ekseriyeti, klasik kaynaklarda yer alan malumatı derlemeye odaklanmıştır. Söz gelimi örfle ilgili çalışmalarda örfün mahiyeti, ahkâma etkisi vb. meseleler klasik kaynaklardan iktibasla ele alınmış ancak örfün günümüzdeki durumu, var olan teamüllerin zikredilmesi haricinde – tespit edebildiğimiz kadarıyla – incelenmemiştir. Örneğin Âdil b. Abdilkâdir Kûte, *Eseru'l-'urfî ve tatbîkatuhu'l-muâsıra fî fîkhi'l-muâmelâti'l-mâliyye* isimli çalışmasında; bey', icâre, hacr, kefalet vb. iktisadi konular

¹² Örf anlayışındaki değişime delalet eden fetvaları mevcut olmakla beraber, bu fetvaların klasik kaynaklarda mevcut olmayan güncel meselelerle ilgili olması ve çalışmada ele aldığımız meselelerle ilgili fetvaları bulunmaması nedeniyle yerel kurul olarak Din İşleri Yüksek Kurulu ele alınmamıştır.

kapsamında örfe taalluk eden meseleleri, günümüzde geçerli olan teamüllerle açıklamaktadır. Bunu yaparken önce ilgili meselenin klasik fıkıh kaynaklarındaki kaidelerini ve örneklerini zikretmekte, ardından günümüzde yaygın olan bazı uygulamaları belirterek bu uygulamaların da ilgili mesele kapsamında değerlendirilebileceğini ifade etmektedir. Günümüzdeki teamülleri, klasik kaynaklarda yer alan meseleler kapsamında değerlendirerek geçmiş ve günümüz arasında mukayese imkânı sağlamakla beraber çalışmada zikredilen teamüller tahlil edilmemiş ve yalnızca yaygın birer uygulama olarak kabul edilerek fıkıhta nereye yerleştirilebileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Değişimle ilgili çalışmalarda da genel olarak temel gayenin, fıkıhın ve şeriatın dinamik olduğunu kanıtlamak olduğu, bunun da klasik kaynaklarda yer alan ifadeler ve örnekler üzerinden teorik bir çerçevede gerçekleştirilmeye çalışıldığı, buna karşın günümüzdeki değişimin mahiyetinin ne olduğunun incelenmediği görülmektedir. Ancak bazı çalışmalar günümüzdeki değişime de az ya da çok vurgu yapmaktadır. Örneğin Mehmet Erdoğan'ın *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi* isimli çalışması, ahkâmın değişimine dair Türkçe kaleme alınmış kapsamlı çalışmaların başında gelmekte olup ahkâmın değişebilirliğini vurgulamaktadır. Temelde klasik kaynaklardaki örnekler üzerinden bir anlatı sunmakla beraber az da olsa güncel örneklere de yer vermektedir. Ancak bu çalışmayı değerlendirmemize neden olan husus, ahkâmın değişmesinde etkin olan amilleri ele aldığı son bölümde bilim ve teknolojinin etkisini ele almış olmasıdır. Bilim ve teknolojinin, yeni meseleler ortaya çıkarma ve eski meselelere farklı boyut kazandırma gibi birtakım etkilerini kısa örneklerle ele aldıktan sonra ahkâmın değişmesinde nasıl bir role sahip olduğunu tespit etmeye çalışmaktadır. Çalışmada ulaşılan kanaate göre bilimsel ve teknolojik gelişmeler, tatbikî hükümlerin değişmesine ve nasların yorumlanmasında esneklik kazanılmasına yol açmaktadır. Daha sonra bu düşünciyi desteklemek amacıyla ayet ve hadislerden örnekler getirmekte ve bu örnekleri günümüzdeki teknolojiyle nasıl anlamak gerektiğine dair değerlendirmede bulunmaktadır. Naslara yönelik bu açıklamaların ardından içtihadı dayalı hükümlerden de örnekler getirmekte ve teknolojinin değişmesiyle bu hükümlerin farklılaşacağını ifade etmektedir. Bu çalışmanın söz konusu bölümünde asıl hedef, teknolojinin ahkâmın değişmesinde

etkili bir unsur olduğunu ortaya koymak olup teknolojinin toplum üzerindeki ve günümüz fetvalarındaki etkileri ele alınmamıştır.

Maruf Âdem Bâvâ'nın *Kâidetü tağayyuru 'l-fetâva ve 'l-ahkâm bi tağayyuri 'z-zaman ve 'l-mekân ve tatbîkâtuha 'l-muâsıra* başlıklı çalışması da ilgili kaideyi nazari olarak inceledikten sonra bu kaidenin tatbik edildiği bazı meseleleri ele almaktadır. Bu meseleleri incelerken yalnızca klasikteki fetva ile günümüzdeki fetvayı belirtmiş, fetvadaki değişimi tahlil etmemiştir. İlgili meseleleri incelemekten önce fetvanın değişiminde etkili olan amilleri ele alırken teknolojiye de değinmiş ancak teknolojiyi yalnızca bir araç olarak nitelendirmiş olup topluma ve fetvaya olan etkisi üzerinde durmamıştır. Omar Mahmoud Hassan'ın *The Change of Time And Place And Its Impact On The Change of Fatwa (Contemporary Applied Study)* başlıklı makalesi de Maruf Âdem'in çalışmasına benzer şekilde zamanla ahkâmın değişeceğini teorik çerçevede ele almakta ve klasik örneklerin yanında bazı güncel örnekler de vermekte ancak ilgili örneklerde yalnızca değişen hükmü bildirmekle iktifa etmektedir.

Teknolojinin günümüz fetvalarına etkisi ise Mehmet Erdoğan örneğinde olduğu gibi, değişim nazariyesini ele alan çalışmalarda kısaca incelenmekte olup tespit edebildiğimiz kadarıyla müstakil olarak kapsamlı bir şekilde ele alınmamıştır. Teknolojinin fetva üzerindeki etkisini etraflıca inceliyor izlenimi veren Esmâ Hasan Muhammed Hâşim'in *Eseru't-tatavvuri't-teknolociy alâ 'l-fetvâ* başlıklı makalesi, yalnızca teknolojiyi bir araç olarak değerlendirerek fetva sorma ve fetvaları yayınlama sürecindeki olumlu ve olumsuz etkilerini ele almakta olup teknolojinin; fetva verme süreci, fetvadaki değişim ve toplumsal değişim gibi konulardaki etkilerine değinmemektedir.

Küreselleşme olgusunun ise fetvanın değişimi ve günümüz fetvalarıyla ilgili çalışmalarda pek itibara alınmadığı görülmektedir. Ancak Şemsettin Ulusal'ın *Kadın Erkek İlişkilerine Dair Bazı Fetvaların Evrensellik-Yerellik Bağlamında Tahlili* başlıklı çalışmasında durum farklıdır. Söz konusu çalışma, kadın-erkek mahremiyetinin genel sınırlarıyla ilgili olan halvet, tokalaşma, makyaj ve tesettür konularını önce dört mezhebin görüşleri ekseninde incelemekte daha sonra bu meselelerin günümüzdeki durumunu tahlil etmekte ve bu meselelerin günümüzde

naslara ve fukahanın görüşlerine muhalif olduğunu belirtmektedir. Bu muhalefetin ortaya çıkışını ise küreselleşmeyle yayılan kültüre bağlamaktadır. Küreselleşme olgusunun Müslümanlar üzerindeki etkisini ele alması açısından önem arz etmekle birlikte küreselleşmenin ardında yatan temel saiki ve küreselleşmenin günümüz fetvalarına olan etkisini incelememekte olup yalnızca Müslümanların kadın-erkek ilişkilerinde yaşadıkları ahlaki bozulmayı ortaya koyarak söz konusu meselelerle ilgili fetva verilirken nelere dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Son olarak günümüz fetva kurullarını ele alan çalışmalara geldiğimizde, bu çalışmaların ilgili fetva kurullarının kararlarını etkileyen unsurları ortaya koymaktan ziyade mesele odaklı ilerleyerek söz konusu kurulların ilgili meselelerdeki kararlarına, bu kararların dayandığı delillere ve mesele üzerindeki tartışmalara yer verdiği görülmektedir. Örneğin Fatih Yücel'in *Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış - Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örnekliği* başlıklı makalesi, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun kararlarında; fesâdu'z-zaman, zaruret ve örf gibi ahkâmın değişmesine neden olan etmenler bağlamında fetvanın değişimini ele almaktadır. Ancak yalnızca ilgili değişimi gösteren kararları belirtmekte olup değişimin ardında yatan sebepleri tetkik etmemektedir. Söz gelimi, değişen örfe binaen değişim gösteren hükümleri zikretmiş ancak fetvadaki bu değişimin meşruiyet kaynağı olan örfün değişiminin ardındaki sebepler incelenmemiştir.

Örf, fetvanın/ahkâmın değişimi, teknolojinin fetvaya etkisi, küreselleşmenin fetvaya etkisi ve fetva kurullarının kararları bağlamında yapmış olduğumuz değerlendirmelerin ardından çalışmamızın, fetva kurullarının iktisadi konularla ilgili kararlarını inceleyerek hem günümüz teamüllerini ortaya koyması hem örf anlayışındaki değişimi belirtmesi hem de örf anlayışındaki değişimle birlikte değişen fetvaları ele alması ve teknolojinin bu değişimlerdeki rolünü küreselleşme bağlamında tetkik etmesi bakımından kapsayıcı olduğunu ve günümüz örf anlayışını tetkik etmesi nedeniyle literatürde yer alan boşluğu doldurduğunu ifade edebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM
TEKNOLOJİ-TOPLUM İLİŞKİSİ

I. Teknolojinin İnsan Yaşamındaki Yeri

Teknoloji, son birkaç asırdır sıklıkla kullanılan kavramların başında gelmektedir. Yapılan bilimsel araştırmalar, buluşlar ve icatlar teknolojinin baş döndürücü bir hızla gelişmesini sağlamakta ve hayatımızda daha büyük bir yer tutmasına neden olmaktadır. Ancak teknoloji son birkaç yüzyıla hasredilemeyecek bir konuma sahiptir. Nitekim teknik, diğer pek çok tanımlamaların yanında, tecrübeye dayalı basit makineler ve aletleri imal etme bilgisi olarak da tanımlanmaktadır.¹³ Dolayısıyla ilk çağlardan beri yapılan her tür alet edevatın teknik, başka bir ifadeyle bir tür teknoloji olduğu ifade edilebilir.¹⁴ Bu durum ise teknolojinin neredeyse insanlık kadar eski olduğunu göstermektedir. Zira teknoloji, insanın hayatını idame ettirebilmesi için elzemdir. İnsanın teknolojiyle olan serüvenine bir göz atmak, bu yargının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

A. Hayatı İdame Ettirme Aracı Olarak Teknoloji

İnsanoğlu yaratılışından itibaren doğayla sürekli ilişki içerisinde olmuştur. Hayvanları avlayıp etinden ve geriye kalan kısımlarından faydalanmış, kimi hayvanları da ehlileştirerek kendi hizmetinde kullanmıştır. Hayvanlar haricinde toprakla da ilgilenen insanoğlu, topraktan ve ondan elde edilen pek çok üründen giyim, gıda ve barınma gibi alanlarda faydalanmıştır. Tüm bunlar, insanın hayatta kalması için gerekli olan unsurları temin etmektedir. Nitekim ayette geçtiği üzere yeryüzündeki her şey insanoğlu için yaratılmıştır.¹⁵ İnsanoğlu, kendisi için yaratılardan, kendi yaşamını idame ettirebilmek için istifade etmiştir. Yeryüzündekilerden kendi ihtiyaçları ve arzuları doğrultusunda faydalanabilmek için de aletler yapıp kullanmıştır. Bu bağlamda alet yapma yeteneğinin, insanı diğer hayvanlardan ayıran bir fasıl olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Zira hiçbir canlı, insan gibi, tekniğe sahip değildir. Bunda, insana nazaran diğer canlıların tekniğe bağlı olmamalarının etkisi vardır. Nitekim diğer hayvan türlerine nazaran daha narin ve doğaya karşı daha

¹³ Durmuş Günay, “Teknoloji Nedir? Felsefi Bir Yaklaşım”, *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 1 (2017), 163.

¹⁴ Bryan H. Bunch - Alexander Hellemans, *The History of Science and Technology: A Browser's Guide to the Great Discoveries, Inventions, and the People Who Made Them, from the Dawn of Time to Today* (Boston: Houghton Mifflin, 2004), 1.

¹⁵ el-Bakara 2/29.

savunmasız bir tabiata sahip olan insan, hayatını sürdürebilmesi için tekniğe muhtaçtır.¹⁶

Günümüz tarih anlatısına göre yapılan çağ tasnifi göstermektedir ki insanlar tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren teknolojiyi kullanmaya başlamışlardır. Nitekim tarih öncesi çağlardan olan Paleolitik Çağ'ın özelliği, ilk insan türü olan Homo Habilis'in taştan alet yapmasıdır. Bu nedenle bu çağa Eski Taş Çağı da denmiştir ki bu, yapılan alette kullanılan malzemeye dayanılarak yapılmış bir isimlendirmedir. Buradaki önemli bir husus, ilk insan türü olarak Homo Habilis'in kabul edilmesidir. Şöyle ki bu canlılar ilk taş aleti yaptıkları için ilk insan türü olarak kabul edilmektedirler.¹⁷ Bu durum, bir önceki paragrafta belirttiğimiz üzere alet yapmanın, insanın bir faslı¹⁸ olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun haricinde Neolitik, Kalkolitik gibi çağ isimlendirmeleri, tarım ve sanayi devrimleri gibi tarihi olaylar da göstermektedir ki tarih boyunca teknoloji, insan yaşamının ayrılmaz bir parçası olagelmıştır.

İnsanın teknolojiyle olan serüvenini İslam kaynaklarında geçen ifadeler üzerinden incelediğimizde, yine teknolojinin insanlık kadar eski olduğunu görmekteyiz. İlk insan olarak kabul ettiğimiz Hz. Adem'e (a.s.) ayette geçtiği üzere, Allah (c.c.) esmâyı (isimleri) öğretmiştir.¹⁹ Ayette geçen esmâ ifadesinin mahiyeti müfessirlerce tartışılmış olmakla beraber, genel kabul gören görüşe göre önemli-önemsiz her şeyin isimleridir. Katâde'den (ö. 117/735) gelen bir rivayette her şeyin isimlerinin ve o şeylerin neye yaradığının bilgisinin de öğretildiği ifade edilmiştir.²⁰ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Adem'in teknik bilgiye sahip olduğu düşünülebilir. Yasaklı ağaçtan yemeleri sonucunda üstlerinin açılması ve üzerlerini

¹⁶ Rudi Volti, *Society and Technological Change* (New York: Worth Publishers, 2014), 4.

¹⁷ Hakan Sivas, "Dünyanın Oluşumu, Eski Mezopotamya ve Eski Mısır Tarihi ve Uygarlıkları", *Genel Uygarlık Tarihi*, ed. Taciser Sivas (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, 2019), 3.

¹⁸ Fasil: Aynı cinsten olan şeyleri birbirinden ayıran özellik. Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el-Ebherî, *Muğni't-tullâb şerh-u metn-i İsâgûcî*, thk. Mahmut Muhammed Tevfik Ramazan el-Bûtî (Şam: Daru'l-Fikr, 1424/2003), 34; Hasan Katipoğlu, "Fasil", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/207.

¹⁹ el-Bakara 2/31.

²⁰ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi 'li-âhkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/282.

yapraklarla örtmeye çalışmaları²¹ da bu bilginin bir tezahürü olarak görülebilir. Bunun haricinde Habil ve Kabil'in Allah'a sundukları kurbanların hayvan veya ziraî ürün olarak tefsir edilmesi²² de teknik bilginin, dolayısıyla teknolojinin, insanın yaratılışından beri mevcut olduğunun bir göstergesi olarak anlaşılabilir.

İlk insandan bu yana mevcudiyetini sürdüren teknoloji, insan yaşamının devamlılığı için önemli bir imkân olmakla beraber onu asıl mühim kılan, insan yaşamına olan tesiridir. Nitekim her ne kadar teknoloji olarak adlandırdığımız aletler/eşyalar birer araç görevi görse de en başından beri insan yaşamını, dolayısıyla bir bütün olarak toplumu etkilemektedir.²³

B. Toplumlara Tesiri Açısından Teknoloji

Her ne kadar yalnızca insana hizmet eden bir araç olarak görülse de geliştirilen her bir teknolojinin tarih boyunca toplumlara farklı şekillerde tesirleri olmuştur. Buna dair birçok örnek zikretmek mümkün olmakla beraber Hz. Nuh'un (a.s.) kıssasının, teknolojinin topluma tesirinin ne boyutlara ulaşabileceğini göstermesi açısından kâfi olacağı kanaatindeyiz. Şöyle ki su üzerinde seyahat teknolojisi olan geminin yapılması, inananların ve beraberlerinde pek çok canlının, Allah'ın izni ve iradesiyle, kurtuluşlarını temin etmiş ve bir toplumun yer yüzünden tümüyle silinmesinin önüne geçilmiştir.

İnsan hayatına bu denli etkisi olması nedeniyle teknolojinin toplumla olan ilişkisi pek çok düşünürün ilgisini çekmiş ve bu ilişkiyi tanımlamak üzere çeşitli yaklaşımlar ortaya konmuştur. Bu yaklaşımların en önemlileri ve büyük kesimler tarafından kabul görenleri, teknolojik determinizm ile teknolojinin sosyal inşası (SCOT: Social Construction of Technology) kuramlarıdır. Teknoloji ve toplumun ne tür bir ilişki içerisinde olduğunun anlaşılması için bu iki kuramın incelenmesi gerekmektedir.

²¹ Tâhâ 20/121.

²² Kurtubî, *el-Câmi 'li-âhkâmî'l-Kur'an*, 6/134; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 3/82-83.

²³ Emmanuel G. Mesthene, *Technological Change: Its Impact on Man and Society* (ABD: Harvard University Press, 1973), V.

1. Teknolojik Determinizm

Determinizm kısaca tanımlanacak olursa, dünyada gerçekleşen olayların belli sebepler nedeniyle meydana geldiğini ve sebebin bulunması durumunda sonucun kaçınılmaz olduğunu savunan bir düşüncedir. Teknolojik Determinizm ise determinizmin farklı bir varyasyonu olarak, teknolojik değişimlerin insan hayatını değiştirdiğini savunur.²⁴ Başka bir ifadeyle teknolojik Determinizme göre bir toplum; bulduğu, geliştirdiği ya da ona sunulan teknoloji türü tarafından belirlenir.²⁵

Tarımsal tekniklerin gelişmesinin, ilk kentlerin ortaya çıkmasına; Roma'nın askeri ve iletişim teknolojisindeki üstünlüğünün, imparatorluğun büyümesine; Avrupa'da matbaanın kullanılmaya başlanmasının ise Rönesans'ın ortaya çıkmasına neden olduğu yönündeki ifadeler, teknolojik determinist yaklaşıma örnek olarak verilebilir.²⁶ Bu yaklaşım, teknolojiyi özerk ve kendi iç kuralları olan bir yapı olarak görmektedir.²⁷ Uzun bir süre teknoloji-toplum ilişkisinde, hâkim görüş olma özelliğini korumuştur. Ancak 1980'lere gelindiğinde bu görüşe karşı çıkan ve büyük oranda kabul gören yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır: Teknolojinin Sosyal İnşası.

2. Teknolojinin Sosyal İnşası (SCOT)

Teknolojinin Sosyal İnşası kuramına göre teknolojik gelişmeler bizatihi özerk bir yapıda olmayıp içinde geliştiği toplumun etkisi altındadır. Daha açık ifadeyle, teknolojinin son şeklini toplum vermektedir.²⁸ Dolayısıyla tarihi lineer bir şekilde ele alan Teknolojik Determinizmin aksine teknoloji ve toplum arasındaki ilişki karşılıklıdır ve tek taraflı bir etkiden söz etmek, meseleyi sathileştirmeye neden olmaktadır.²⁹

²⁴ Merritt Roe Smith, "Technological Determinism in American Culture", *Does Technology Drive History?: The Dilemma of Technological Determinism*, ed. Merritt Roe Smith - Leo Marx (ABD: The MIT Press, 1994), 2.

²⁵ David Dickson, *Alternatif Teknoloji: Teknik Değişimin Politik Boyutları*, çev. Nezihe Erdoğan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1992), 67.

²⁶ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 67.

²⁷ Mesthene, *Technological Change*, 20.

²⁸ Robert Fox (ed.), *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology* (New York: Routledge, 1998), 19.

²⁹ Mesthene, *Technological Change*, 24.

Buharın basit makineleri çalıştırmada kullanılabileceğinin antik Yunanlar tarafından biliniyor oluşu, bu görüşü destekler mahiyettedir. Şöyle ki antik dönemde Yunanlar bu bilgiye sahip olmakla beraber, bu bilginin pratiğe dökülmesi iki bin yıl sonra gerçekleşmiştir. Bunda, o dönemde toplumun büyük güç ya da emek tasarrufu sağlayan aygıtlara pek ihtiyaç duymamasının etkisi büyüktür.³⁰ Teknolojinin toplumdan bağımsız kendi iç kuralları olması halinde, buharlı makinelerin antik Yunanların hayatını etkilemesi gerekirdi. Ancak toplumun etkisi var olduğu için böyle bir durum yaşanmamıştır.

Teknolojik Determinizm ve Teknolojinin Sosyal İnşası, birer kuram olarak çoğunlukla tarihi veriler üzerinden teknolojinin insanla, dolayısıyla toplumla ne tür bir ilişki içerisinde olduğuna dair açıklamalar getirmeyi amaçlamıştır. Ancak modern zamana geldiğimizde bu ilişkinin, teknolojinin geçirdiği dönüşümle birlikte farklı bir noktaya evrildiği görülmektedir.

II. Teknolojinin Dönüşümü

Değişmeyen tek şeyin değişim olduğu göz önüne alındığında zaman içerisinde teknolojinin değişim geçirdiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak buradaki değişim, teknolojinin içeriğinde değil, bizzatı teknolojinin mahiyetinde yaşanmıştır. Yeni bir mahiyet kazanması nedeniyle buna dönüşüm demek daha doğru olacaktır.

Teknolojinin dönüşümü, modernleşme anlatısının yapı taşlarından biri olan Sanayi Devrimi sonrasına denk gelmektedir. Sanayi Devrimi öncesi incelendiğinde, teknolojinin insan ve doğayla ilişkisi bakımından, Sanayi Devrimi sonrasına nazaran oldukça farklı bir mahiyette olduğu göze çarpmaktadır.

A. Sanayi Devrimi Öncesi Teknoloji

Teknolojinin tarihsel kökleri, daha önce belirttiğimiz üzere ilk toplumların aletlerinde yatar. Bu toplumların teknoloji vasıtasıyla doğayla geçtikleri etkileşimi, temelde iki mühim etmen belirlemekteydi. İlki, hayvanlar veya topraktan çıkartılan çeşitli kaynaklar gibi çevredeki çeşitli unsurlarla kurulan dinsel/kutsal bir bağıdır. Böylelikle teknoloji vasıtasıyla doğayla girilen her türlü etkileşim simgesel bir anlam

³⁰ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 70.

taşımaktadır.³¹ Örnek vermek gerekirse, eski Mısır'da doğanın, dünyanın içinde büyümüş olan metalleri ve madenleri kendine özgü yöntemlerle ürettiğine inanılırdı. Bu nedenle demirci zanaatını sergilediği zaman, doğal işleyişe müdahale ettiği düşünülürdü. Dolayısıyla işinde ona yol gösteren ruhların tanrılarının rızasının alınması gerekiyordu. Bunun için birtakım kurbanlar sunulup dualar edilmekteydi.³²

Birincisiyle bağlantılı olan ikinci etmen ise geleneksel toplumlarda insanların doğayla kurdukları etkileşimde çevrenin ekolojik bütünlüğüne zarar vermemeye özen gösteriliyor oluşuydu. Örneğin, Eskimolar tüm canlı hayvanların bir ruhu olduğuna inanırlardı. Eskimoların yapmış oldukları dinsel törenler, yiyecek ya da giyim elde etmek için avladıkları hayvanları incitmeme arzusunun bir ürünüdür. Bu durum ise Kuzey Kutbu'nun ekosistemini korumak için gösterdikleri hassasiyeti ortaya koymaktadır.³³

Sanayi öncesi toplumlarda teknolojik yeniliklere bakıldığında, bunların toplumsal ihtiyaca binaen meydana geldikleri görülmektedir. Bu nedenle teknolojik yenilikler toplumsal ve kültürel geleneklerin sınırları içerisinde kalmış ve geçerli olan toplumsal örgütlenme tarzına meydan okuyacak bir noktaya ulaşmamıştır.³⁴ Başka bir ifadeyle, teknoloji toplumun bir ürünüdür ve toplum üstü bir konuma sahip değildir. Teknolojinin bu yapısına tekerlek örneği verilebilir. İlk buluşlardan kabul edilen tekerlek, Hindistan, Mısır ve Çin'de taşıma işleri için kullanılırken; Güneydoğu Asya ve Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde kalan bölge gibi kimi yerlerde tekerleğin kullanılmadığı, bununla beraber işlerini rahatlıkla yerine getirip gelişim kaydedebildikleri görülmektedir. Bunun haricinde Meksika ve Orta Amerika'da ise durum daha farklı olup tekerlek bir tür süs eşyası olarak kullanılmıştır.³⁵ Görüldüğü gibi tek bir teknoloji, farklı toplumlarda farklı şekillerde kullanılmış veya hiç

³¹ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 89.

³² R.J. Forbes, *The Conquest of Nature: Technology and Its Consequences* (Londra: Pall Mall Press, 1968), 10.

³³ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 89.

³⁴ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 91-92.

³⁵ George Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, çev. Cem Soydemir (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 23-24.

kullanılmamıştır. Ancak Sanayi Devrimi'yle birlikte teknoloji burada zikrettiğimiz konumdan farklı bir noktaya gelmiştir.

B. Sanayi Devrimi Sonrası Teknoloji

Sanayi Devrimi sonrası teknolojisine, başka bir ifadeyle, modern teknolojiye geldiğimizde ise teknoloji ve insan arasındaki ilişkinin farklı bir hale evrildiği görülmektedir. 1784'te James Watt'ın buhar makinesini bulmasıyla birlikte insan gücü önemini yitirmeye başlamış, makineleşme sürecine girilmiştir. Günümüze kadar gerçekleşen teknolojik gelişmelerin bir nevi başlangıç noktası olması nedeniyle bu dönemin incelenmesi, modern teknolojinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1. Makineleşme Süreci

Makinelerin ortaya çıkışı ve yayılması tahmin edilebileceği üzere ticari hedeflerle gerçekleşmiştir. Amaç, giderleri azaltırken üretimi (dolayısıyla kâr) artırmaktır. Sanayi Devrimi döneminin, Kapitalist sistemin geliştiği bir dönem olduğu göz önüne alındığında bu gayeler doğal görünmektedir. Makineler de oluşumlarında etkili olan bu gayeye hizmet etmiştir. Nitekim üretim araçları, üretim ilişkilerine sıkı sıkıya bağlıdır.³⁶ Karl Marx'ın, makineleşmenin ortaya çıkışıyla alakalı sarf etmiş olduğu ifadeler, bu yargıyı destekler niteliktedir. Nitekim Marx'a göre makineleşme öncelikle bir artı değer yaratma aracıdır.³⁷ Başka bir ifadeyle, kâr oluşturma amacına hizmet etmektedir. Bu makinelerin kullanımı ise ortaya çıkardığı ürünün el emeğinden daha ucuza gelmesine bağlıdır.³⁸ Dolayısıyla amaç mahza “teknolojik ilerleme” olmayıp kâr getirisini artırmaktır.

Makinelerin devreye girmesiyle üretimin fabrikalarda yoğunlaşması zorunlu hale gelmekteydi. Bunun haricinde insan gücüne gereksinimi azaltması nedeniyle işsizlik de baş göstermişti. Bu gibi nedenlerle, makine kırma eylemleri meydana gelmiştir. Ancak bu durumla ilgili olarak, doğrudan teknik ilerlemeye karşı basit bir

³⁶ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 101.

³⁷ Karl Marx, *Kapital*, çev. Mehmet Selik - Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 1/357.

³⁸ Marx, *Kapital*, 1/376-377.

mücadele olmadığı yönündeki yorumlar göstermektedir ki karşı çıkılan, bizatihi makineler değil, makinelerin kullanılma nedenleri ve biçimleridir.³⁹

2. Makinelerin Konumu

Makineler temelde üretim için kullanılmıştır. Ancak Sanayi Devrimi döneminde bunun haricinde, işçiler üzerinde bir tür kontrol mekanizması olarak da kullanıldığı görülmektedir. Bir önceki paragrafta zikrettiğimiz gibi makineler, üretimin fabrikalarda yoğunlaşmasını zorunlu kılmaktaydı. Fabrikalar, işçilerin gözetim altında tutulması ve verimli üretimin sağlanması açısından tüccarlar için çok değerliydi. Ancak bu durum işçi örgütlenmesinin zeminini oluşturmuydu ki bu, fabrika sahibinin isteği dışında durumların yaşanabileceği anlamına gelmekteydi. İşte tam bu aşamada makineler el emeğine olan ihtiyacı ortadan kaldırma özellikleriyle işçilere karşı birer tehdit unsuru olarak kullanılmaktaydı.⁴⁰ Kendi kendine işleyen çıkırığın geliştirilmesi bu durumun meşhur bir örneğidir: Otomatik olmayan çıkırıklar, abacı olarak adlandırılan yüksek ücretle çalışan usta işçileri gerekli kılıyordu. Abacıların üretim sürecinde sahip oldukları denetim gücünden rahatsız olan yerel pamuk imalatçıları, Manchester'daki bir makine uzmanları firmasının başkanı olan Richard Roberts'tan kendi kendine işleyen bir çıkırık yapmasını istediler. Bu alet insan eli değmeden pamuk ipliklerini eğiriyordu. Roberts'ın çıkırığı yapmasıyla birlikte, pek çok fabrikatör bu alete talip oldu. Bu aletin icadı, ücretlerinin düşmesi ve grev imkanlarının ortadan kalkmasıyla birlikte abacıların güçlerini kaybetmelerine neden oldu.⁴¹ Bu konuyla alakalı olarak Andrew Ure şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu icat, zaten ortaya konmuş olan şu doktrini doğruluyor: Sermaye, bilimi hizmetine alınca, işçi sınıfının asi eli, her zaman uysallaşmayı öğrenir.”⁴²

Teknolojik gelişmeler, makineler ve fabrikalarla sınırlı kalmamış, 19. yüzyıl boyunca yapılan buluşlarla birlikte teknoloji, hızlı bir ilerleme katetmiştir. Teknolojik ilerlemeyi sağlayan bu buluşların ne seviyede olduğunu, 19. yüzyıl İngiltere'sinde

³⁹ E.J. Hobsbawm, “The Machine Breakers”, *Past&Present* 1 (1952), 58.

⁴⁰ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 104-105.

⁴¹ Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, 176.

⁴² Andrew Ure, *The Philosophy of Manufactures or an Exposition of Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain* (Londra: y.y., 1835), 368.

yaşamış bir filozof olan Alfred North Whitehead şu cümlelerle özetlemiştir: “19. yüzyılın en büyük buluşu, buluş fikrinin kendisiydi.”⁴³ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere çeşitli teşviklerle birlikte, buluş yapma büyük bir popülerite kazanmış, bu durum teknolojinin hızla ilerlemesinin önünü açmıştır. Ancak bu ilerleme, daha önce zikrettiğimiz üzere, teknolojinin toplumdan bağımsızlığını sağlamış, bu durum da toplumsal değerlerin tahribatına yol açmıştır. İşçi sınıfının oluşumu bu açıdan belirgin bir örnektir. Şöyle ki geleneksel toplumlarda ekonomik ve toplumsal ilişkiler bir bütün olarak varlık gösterirken, tekniğin merkezde olduğu bir toplumda bu ilişki birbirinden net olarak ayrılır. Üretimin teknik olup toplumsal ilişkilerin ise teknik olmaması bu ayrılığı zorunlu kılmaktadır. Bu durum ise toplumsal çatlaklara neden olmaktadır.⁴⁴ Sanayi Devrimi’yle birlikte “işçi sınıfı” adı altında bir kesimin oluşması da bu çatlağın göstergesidir.

Doğayla olan ilişkisi incelendiğinde, toplumla olan ilişkisine benzer bir şekilde modern teknoloji, yine üst bir konumda bulunmaktadır. Üretimde gerekli olması nedeniyle hammaddelerin neredeyse yok olma pahasına temini, salınan gazlar ve atılan atıklarla neden olunan kirlenme ve daha pek çok örnekte olduğu gibi modern teknoloji, doğayı hakimiyeti altına almaktadır. Bu bağlamda sanayileşme, insanın teknoloji vasıtasıyla hem diğer insanları hem de doğal çevreyi sömürmesini zorunlu kılarken sömürüyü de meşrulaştırmıştır.⁴⁵

Modern teknolojinin toplum ve doğayla olan ilişkisini geniş bir perspektiften bakarak şöyle özetleyebiliriz: Tarih boyunca teknoloji, bir medeniyet içerisinde teknik olmayan unsurlar arasında zoraki müstakil bir yer bulabilmiştir. Ancak modern teknoloji, bir bütün olarak medeniyeti hakimiyeti altına almıştır.⁴⁶ Toplumsal ihtiyaçlardan ziyade, pek çok yerde ticari kaygıların teknolojinin geliştirilmesinde ana etken olması, bu durumu tetikleyen faktörlerden biridir. İhtiyaca mebni olma özelliğini aşmasında ise teknolojik gelişmelerin kendi kendini çoğaltır bir hüviyete kavuşmuş

⁴³ Neil Postman, *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology* (New York: Vintage Books, 1993), 42.

⁴⁴ Jacques Ellul, *The Technological Society* (New York: Vintage Books, 1964), 126-127.

⁴⁵ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 65.

⁴⁶ Ellul, *The Technological Society*, 128.

olmasının etkisi büyüktür. Şöyle ki yeni bir teknoloji ortaya çıktığı zaman başka teknolojileri de mümkün kılmaktadır. Buna, içten yanmalı motorun; otomobil, denizaltı vb. teknolojileri mümkün kılması örneği verilebilir.⁴⁷

Modern teknolojinin zikretmiş olduğumuz konuma ulaşmasında, teknolojinin teşekkülünde etkili olan dinamiklerin tesiri göz ardı edilemez. Geliştirildiği coğrafyada etkin olan düşünce akımlarının, bilimle artan yakınlaşmaların ve içinden çıktığı toplumun dünya görüşü gibi birtakım dinamiklerin, modern teknolojinin söz konusu konuma gelmesinde etkin oldukları ifade edilebilir. Zikredilen bu dinamiklerin, modern teknolojinin sahip olduğu ideolojiyi de şekillendirdiği görülmektedir.

III. Modern Teknolojinin İdeolojisi

Modern teknolojiye dair şimdiye kadarki anlatımımızda, teknolojinin insana ve doğaya tesirini zikretmiş bulunduk. Ancak teknolojinin sosyal inşası kuramından hatırlayacağımız üzere teknoloji ve toplum ilişkisinde, toplumun sürekli edilgen bir konumda bulunduğu bir senaryo söz konusu değildir. Bu bağlamda modern teknoloji de her ne kadar toplum ve doğa karşısındaki konumunda büyük bir değişiklik yaşanmış olsa bile, içinden çıktığı toplumdan bağımsız değildir.⁴⁸ Ayrıca burada söz konusu olan değişimin kendisi de yine modern teknolojinin içinde doğmuş olduğu toplumun etkisi ile gerçekleşmiştir. Bu nedenle modern teknolojinin ideolojisini, menşei olan toplumun oluşturduğu ifade edilebilir. Burada akıllara, teknolojinin nasıl ideoloji sahibi olabileceği sorusu gelmektedir. Ancak bu soruyu yanıtlamadan önce, modern teknolojinin ideolojisinden maksadımızın bir ideoloji olarak teknoloji şeklinde de tanımlanabilecek olan teknokrazi olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Burada kastettiğimiz, modern teknolojinin kendi zımnında mevcut olan birtakım değer ve düşüncelerdir. Teknolojinin dönüşümünü sağlayan da bunlar olmuştur. Bu nedenle söz konusu değer ve düşüncelerin modern teknolojinin birer özelliği mahiyetinde olduğunu ifade edebiliriz.

⁴⁷ Ellul, *The Technological Society*, 87.

⁴⁸ Mesthene, *Technological Change*, 20.

Teknolojinin toplumun bir ürünü olduğunu zikretmiştik. Bu bağlamda modern teknolojinin altında yer alan değer ve düşüncelerin, aslında bu teknolojinin menşei olan toplumun değer ve düşünceleri olduğu söylenebilir. Zira teknolojide, bir toplumun ve o toplumun ilgilendiği şeylerin eşyaya yaklaşımları tezahür etmektedir.⁴⁹ Bu bağlamda Sanayi Devrimi'ne ve sonrasındaki teknolojik gelişmelere sahne olması nedeniyle modern teknolojinin ideolojisinin aranacağı yer Batı'dır. Bu nedenle modern teknolojiyi anlamak için Batı'da geniş kesimlerce kabul görmüş ve bunun sonucunda teknolojinin dönüşümüne neden olmuş düşüncelerin incelenmesi gerekmektedir. Bu düşüncelerin başında ise bilimcilik gelmektedir.

A. Bilimcilik

Günümüzde teknoloji ve bilim kavramları neredeyse birbirlerinin yerine kullanılma noktasına gelecek kadar yakın bir ilişki içerisinde. Hatta yaygın bir kanaate göre teknoloji kısaca “uygulamalı bilimdir”. Bu yaklaşımı destekleyecek pek çok örnek verilebilir. Modern tıbbî uygulamaların büyük oranda biyoloji araştırmalarına bağlı olması, elektroniğin her alanında kullanılmakta olan transistörün icadının kuantum mekaniği araştırmalarına dayanması ve sentetik malzemelerin geliştirilmesinin de polimer kimyasına bağlı olması, örneklerden yalnızca birkaç tanesidir.⁵⁰ Ancak tarihe baktığımız zaman, teknolojinin bilimle olan bu ilişkisinin modern öncesinde benzer karakterde olmadığı görülmektedir.

Tarih boyunca teknoloji ve bilim, birbirinden bağımsız olarak varlık göstermişlerdir. Ne bilim teknolojiye sirayet etmiş ne de teknoloji bilimi etkilemiştir.⁵¹ Nitekim teknolojinin bilimden daha önce vücut bulmuş olması da bu ikilinin her zaman için bir arada olmadığının bir göstergesidir.⁵² Teknoloji, daha önce zikrettiğimiz üzere, insanın yaşamını idame ettirmesinde bir araç görevi görürken bilim, günlük hayatta yansması olmayan entelektüel bir faaliyet olarak varlık göstermekteydi. Antik Yunan ve Orta Çağ Avrupası bu açıdan örnek teşkil etmektedir. Zira Yunanlar, her ne kadar

⁴⁹ Jürgen Habermas, *“İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim*, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 37.

⁵⁰ Volti, *Society and Technological Change*, 61.

⁵¹ Melvin Kranzberg, “Let’s Not Get Wrought Up About It”, *Technology and Culture* 25/4 (1984), 742.

⁵² Ellul, *The Technological Society*, 7.

tarım, inşaat, maden işleme ve askeri alanlarda birtakım yeniliklere imza atmış olsalar da bu yenilikler; astronomi, akustik ve matematik gibi pek çok bilimsel alanda gerçekleştirmiş oldukları ilerlemelere nazaran daha basit kalmaktadır. Orta Çağ Avrupa'sında ise durum tam tersi olup teknolojik açıdan nispeten ileri bir noktada olmalarıyla birlikte bilim alanında aynı gelişimi göstermemişlerdir. Bu durum ise bilimsel gelişmelerle teknolojik gelişmelerin karşılıklı bir ilişki içerisinde olmadığını göstermektedir.⁵³

Teknoloji ve bilimin kaderlerinin birleşmesi 19. yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Temeli Rönesans ve Reform'a dayanan, Kopernik ve Vesalius'un 16. yüzyılda yayınlamış oldukları kitaplar ile başlamış olup sonrasındaki bilimsel gelişmelerin miladı olan Bilimsel Devrim ve Sanayi Devrimi, bu ilişkiyi sağlayan temel etmenler olmuştur.⁵⁴ Ancak teknolojinin bilimden, bilimin de teknolojiden faydalanmasının fikrî temellerini atan Francis Bacon'dur.

Kopernik, Kepler, Galileo, Descartes ve Newton gibi gerek Bacon'dan önce gerek ondan sonra yaşamış olan bilim adamları, toplumun hayat şartlarını yükseltmek ve ilerleme sağlamak gibi amaçlarla değil, spekülasyon yapma gayesiyle bilimle ilgilendiler. Bu spekülasyonların ise hayat şartlarında hiçbir değişime yol açmayacağı görüşündeydiler. Ancak Bacon, bilimle hayat şartlarının gelişmesi arasındaki ilişkiyi fark etmiş ve bilimi pragmatist bir bakış açısıyla ele alarak, bilimin gerçek ve meşru amacının, yeni icatlar ve zenginlikler kazandırmak olduğunu savunmuştur.⁵⁵ Böylelikle bilimin, teknolojiyle bir araya gelmesinin önünü açmıştır. Zira teknoloji, bizatihi insan faydasına hizmet etmektedir. Bilim de bu özelliğe kavuşunca, ortak bir zeminde bir araya gelmişlerdir. Ancak yukarıdaki paragrafta belirttiğimiz üzere bu ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir.⁵⁶

⁵³ Volti, *Society and Technological Change*, 61-62.

⁵⁴ Bunch - Hellemans, *The History of Science and Technology*, 142; Kranzberg, "Let's Not Get Wrought Up About It", 742.

⁵⁵ Postman, *Technopoly*, 35.

⁵⁶ Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, 162.

Teknolojinin bilimle bir araya gelmesi, teknolojinin bilime ait olan birtakım değerleri de ithal etmesine neden olmuştur. Akıl haricindeki unsurların (gelenek, kültür, maneviyat vb.) yok sayılması, doğa üzerinde hakimiyet arzusu gibi birtakım özelliklerin, bilimin teknolojiyle birleşmesi sonucu teknolojiye sirayet etmesiyle birlikte, daha önce zikrettiğimiz teknolojinin dönüşümünün büyük oranda gerçekleşmesi sağlanmıştır.⁵⁷

Bilim ve teknolojinin birlikte; sorgulayan, geliştiren, araştıran bir toplum yapısı oluşturmaya başlamaları, toplumun değerlerinin, problem çözme biçimlerinin ve motivasyonlarının değişimine yol açmıştır. Bunun ardında yatan nedenlerin başında ise yukarıda değindiğimiz üzere, bilimin rasyonel olması gelmektedir. Bilimle birleşen teknoloji, temel metodoloji olarak rasyonalizmi benimseyince geleneksel yöntemleri sorgulayıcı bir konum almıştır.⁵⁸

Gelenek sorgulanınca insanın günlük yaşantısında yaslanıp güvenebileceği bir unsur gerekmiştir ki bu da teknoloji olmuştur. Yani başka bir ifadeyle matematiğin hatasız olma özelliğinden faydalanan bilim ve teknoloji, el ele verip geleneğin karşısında toplumun yeni değeri olarak yerlerini almıştır. Zira gelenekte var olan pek çok şeyin teknolojiye alternatifi bulunmaktadır: Duanın alternatifi olarak penisilin, sınırlamanın alternatifi olarak derhal elde edilen haz, günahın alternatifi olarak da psikoterapi yer almaktadır ki bunlar haricinde daha pek çok farklı örnek mevcuttur.⁵⁹ Bunun haricinde akademik çalışmalardaki intihallerin tespiti ve ilgili çalışmaların akademik geçerliliği için birtakım programların kullanılıyor oluşu da teknolojinin güvenilirliğinin bir göstergesidir. Zira insan yapımı bir çalışmanın geçerliliği, teknolojinin onayından geçmektedir.

Bilimin, dolayısıyla teknolojinin, bugünkü konumunu George Bernard Shaw'ın şu sözleri özetlemektedir: “Günümüzde ortalama bir insan, Orta Çağ'daki ortalama bir insan kadar saftır. Orta Çağ'da insanlar ne olursa olsun dinin otoritesine

⁵⁷ Habermas, “İdeoloji” Olarak Teknik ve Bilim, 39.

⁵⁸ Volti, *Society and Technological Change*, 71.

⁵⁹ Postman, *Technopoly*, 54-55.

inanıyorlardı. Bugün ise biz, ne olursa olsun bilimin otoritesine inanıyoruz.”⁶⁰ Bilimle olan söz konusu ilişki ise Modern teknolojinin başka bir düşünceyle daha yaklaşmasına neden olmuştur: İlerlemecilik.

B. İlerlemecilik

Teknolojinin tarih boyunca sağladığı gelişim ve yenilikler ilerlemeci düşüncenin, teknolojiyi ilerleme için gerekli olan bir unsur olarak kabul etmesiyle sonuçlanmıştır. Francis Bacon’un pragmatist yaklaşımı sonucu bilimle ortaklık kurması ise teknolojiyi, gücünü 17. yüzyıl bilimsel başarılarından almakta olan ilerleme fikrinin muharrik unsuru konumuna getirmiştir.⁶¹

İlerlemeci düşünceye göre insanoğlu, tarih boyunca daima ileriye doğru bir çizgi izlemektedir. Dairesel veya geriye dönük bir çizgi söz konusu değildir. Geçmiş değil, gelecek zamanlar insanlığın altın çağıdır. Zaman ilerledikçe insanlık da aynı şekilde ilerleme kaydetmektedir. Bu açıdan gerçek bilgeliği bulmak isteyenler bugüne ve yarına bakmalıdırlar, aradıkları şeyi geçmişte bulamazlar. İcatlar, dolayısıyla teknoloji ise insanı bu mükemmelliğe taşıyacak olan en önemli unsurdur. Her ne kadar geleceğin mükemmelliğini savunan bu düşünce; kendisine yöneltilen eleştirilerle, fabrika ve sanayi şehirlerinde söz konusu hayallerin aksine durumların yaşanmasıyla ve yaşanan uyumsuzlukların yıkıcı silahlarla çözülmeye çalışılmasıyla defalarca sarsılmış olsa da bugün dahi ekseriyetin zihinlerinde merkezi bir yer işgal etmektedir.⁶² Biyoteknolojinin, uzay araştırmalarının, yapay zekanın ve daha pek çok teknolojik ve bilimsel gelişmenin varlığı bu düşünceyi, modern insanın sığınabileceği bir liman haline getirmektedir.

Sahip olduğu ilerlemeci özellik, teknolojiyi ekonomik açıdan önemli bir unsur haline getirmektedir. İlerleme vurgusunun en yoğun yapıldığı yerlerden biri olan ekonomi, teknolojiyi ilerlemenin temel ögesi olarak görmektedir. Başka bir ifadeyle ekonomik büyüme, teknolojik ilerlemeyle doğru orantılıdır. Bir toplum teknolojik

⁶⁰ Postman, *Technopoly*, 57-58.

⁶¹ Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, 207.

⁶² Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, 207-209.

anlamda ne kadar gelişmişse ekonomik anlamda o kadar büyüktür.⁶³ Kimi açıklamalara göre ekonominin varlığı bile teknolojiye bağlıdır.⁶⁴ Buna göre bir toplumun gelişmişliği veya geri kalmışlığı, o toplumun teknolojik anlamda ne durumda olduğuna bağlıdır. Teknolojik gelişmişliğe sahip bir toplum, modern ve medeni iken; teknolojik anlamda ilerleme kaydedememiş bir toplum, ilkel ve barbar olarak nitelendirilmektedir.⁶⁵

Teknolojinin söz konusu ekonomik değeri, bizzat teknolojinin geliştirilme sürecini de etkilemektedir. Şöyle ki teknolojiyi geliştiren şirketler için teknoloji, büyük gelir kaynağıdır. Bu durum ise yapılan bilimsel araştırmaların saklanması ve rakip şirketlerin eline geçmesinin engellenmesine yol açmaktadır.⁶⁶ Bu durum göstermektedir ki teknolojinin ekonomik büyüme için gerekli olmasında, bizzat teknolojinin ticari bir meta olmasının etkisi vardır. Pek çok teknolojinin kâr hedefiyle geliştirilmiş olması bunun bir göstergesidir.⁶⁷

Teknolojinin bu ilerlemeci özelliği, onun doğayı tahrip edici bir mahiyet kazanmasına sebep olmuştur. Francis Bacon'un doğanın insanın hizmetine sunulmasının gerekliliğine yönelik yapmış olduğu açıklama da bunun için bir tür icazet görevi görmüştür.⁶⁸ Bu durumda teknolojinin doğa üzerindeki hakimiyeti meşrulaşmıştır. Teknoloji bu hakimiyetiyle birlikte, kirletme ve tüketme yollarıyla doğa üzerinde olumsuz etkilere sebep olmaktadır. Hava kirliliği, toprak zehirlenmesi, su kirliliği ve iklim değişiklikleri, teknolojinin kirletici özelliğinin bazı sonuçlarıken; doğal kaynakların tükenmesi, ormanların azalması, bazı hayvan ve bitki türlerinin yok olması gibi acı durumlar ise teknolojinin kontrolsüz kullanımının sonucudur.⁶⁹

⁶³ Chris Freeman - Luc Soete, *Yenilik İktisadı*, çev. Ergun Türkcan (Ankara: Tübitak Yayınları, 2003), 335.

⁶⁴ Ellul, *The Technological Society*, 149.

⁶⁵ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 30.

⁶⁶ Volti, *Society and Technological Change*, 73.

⁶⁷ Kavita S. Jerath, *Science, Technology and Modernity: An Interdisciplinary Approach* (İsviçre: Springer, 2021), 24.

⁶⁸ Francis Bacon, *The New Organon*, ed. Lisa Jardine - Michael Silverthorne (Cambridge [U.K.] ; New York: Cambridge University Press, 2000), 150.

⁶⁹ Volti, *Society and Technological Change*, 103.

İlerlemecilere göre teknolojinin doğa üzerindeki birtakım olumsuz etkilerinin yanında, sanayileşme sürecinde yaşanan sefalet de teknolojik gelişimin toplumsal maliyetidir. Toplumsal ilerlemenin sağlanması için bedel ödenmesi gerekmektedir.⁷⁰ John Maynard Keynes'in William Shakespeare'e atıfla sarf ettiği şu cümleler, ilerlemeci düşüncenin işleyişini çok iyi özetlemektedir: “En az bir asır daha iyi olanı kötü, kötü olanı ise iyi bileceğiz (fair is foul and foul is fair), çünkü kötü kullanışlıdır ancak iyi değil.”⁷¹

Teknolojinin toplumsal ilerleme amacı doğrultusunda elde etmiş olduğu doğa üzerindeki bu hakimiyet, 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar dikkatleri celbetmedi. Ancak 1960'lı yıllardan itibaren çevreci hareketler bu istismara karşı seslerini yükseltmeye başladılar. Bununla beraber Batı toplumu ve diğer toplumların çoğu, teknolojik gelişmeleri sonuna kadar desteklemeye devam etmektedirler. Zira modern toplumun algısına göre insanlığın ilerlemesi için teknolojik gelişmeler zorunludur.⁷² Bu bağlamda “modern toplum” ve “modern teknoloji” ifadelerinde yer alan “modern” kelimesinden anlaşılabileceği üzere, modern teknolojinin ideolojisi altında incelenmesi gereken başka bir düşünce daha ortaya çıkmaktadır: Modernite.

C. Modernite

İlerlemecilik ve ilerleme düşüncesiyle sıkı ilişkisi olan bilimcilikle bağlantılı olan modernite, modern teknoloji için önemli kavramlardan biridir. Bu kavrama dair pek çok teori üretilmiş olmakla birlikte, bu teorilerde temel olarak, modern toplumları şekillendiren özelliklerin neler olduğu ve bu özelliklerin nasıl bir süreçte ortaya çıktıklarının yanıtı aranmaktadır. Bu bağlamda teorilerin ortaya koyduğu üzere, modernitenin içinde pozitivizm, rasyonalizm, lineer ilerleme, hümanizm, bilimsel araştırma ve kapitalizm gibi modern toplumları şekillendiren düşünce biçimleri mevcuttur.⁷³ Bunların modern toplumları büyük oranda şekillendiren düşünce biçimleri oldukları göz önüne alındığında, bu düşüncelerin modernitenin birer özelliği

⁷⁰ Dickson, *Alternatif Teknoloji*, 64-65.

⁷¹ John Maynard Keynes, *Essays in Persuasion* (New York: Norton, 1963), 372.

⁷² Basalla, *Teknolojinin Evrimi*, 211.

⁷³ Philip Brey, “Theorizing Modernity and Technology”, *Modernity and Technology*, ed. Thomas J. Misa vd. (ABD: MIT Press, 2003), 36-37.

olduğu ifade edilebilir. Modernite ise geleneksel toplumu bu özelliklerin mucibince dönüştüren bir olgudur.⁷⁴

Modern teknolojinin, bilim ve ilerleme anlayışı ile olan bağı göz önüne alındığında, modernite ile karşılıklı bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Modern teknolojinin bu iki unsurla olan ilişkisinin keyfiyetine dair yapılan değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, hareket kabiliyeti olması nedeniyle modern teknoloji, modernite için motor görevi görmektedir. Zira modernite belli bir dönüşüm sürecini ve bir fikri anlatan kavram konumundayken, teknoloji bu dönüşümü bizzat gerçekleştiren araç mesabesinde. Mekanik saat, matbaa vb. 14. ve 15. yüzyıl icatlarının Rönesans'ın gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamış olmaları, bunun göstergesidir.⁷⁵

Modernitenin teknoloji tarafından şekillendirildiği kabul edilecek olursa teknolojinin de modernite tarafından şekillendirildiği ifade edilebilir. Zira yalnızca teknolojinin etkin olduğu bir ilişkiden söz etmek determinist bir yaklaşım olacaktır. Halbuki teknoloji, modernleşmeyi sağlarken aynı zamanda modernleşmektedir. Bu nedenle modern teknolojinin bir nevi moderniteden neşet ettiği ve ismiyle müsemma olduğu ifade edilebilir.⁷⁶

Teknoloji-modernite ilişkisini Osmanlıdaki modernleşme ve teknoloji ilişkisi bağlamında ele alabiliriz. Bu konuyu ayrıntılarıyla değil, yalnızca teknolojinin Osmanlı modernleşmesindeki rolü üzerinden inceleyeceğiz. Zira Osmanlı'nın modernleşme, başka bir ifadeyle Batılılaşma süreci, dönemin teknolojik gelişmeleriyle yakından ilgilidir. Ancak burada teknolojik gelişmelerin Osmanlı modernleşmesinin tek amili olarak anlaşılmaması gerektiğini belirtmemiz gerekmektedir. Böyle bir söylem teknolojinin tek etken olarak kabul edildiği bir yaklaşım olacaktır ki bu durum, Osmanlı toplumunun ilgili gelişmeler karşısındaki konumunu ve teknolojiden bağımsız gelişmeleri göz ardı etmektedir. Bu açıklamanın ardından teknolojinin Osmanlı modernleşmesine ne tür etkileri olduğuna kısaca değinebiliriz.

⁷⁴ Jerath, *Science, Technology and Modernity*, 32-33.

⁷⁵ Brey, "Theorizing Modernity and Technology", 33.

⁷⁶ Jerath, *Science, Technology and Modernity*, 34; Brey, "Theorizing Modernity and Technology", 33.

17. yüzyıl sonu itibariyle Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası arenada sahip olduğu hakimiyeti artan bir şekilde kaybetmeye başlayınca bu olumsuzlukların nedeni üzerine düşünülmüş ve diğer bazı yanıtların yanında şu sonuca ulaşılmıştır: Batı askeri anlamda üstünlük sağlayarak Osmanlı'yı geride bırakmıştır. Bu tespitin ardından devletin, gerilemeyi nasıl durdurabileceği sorusu ortaya çıkmış ve ilk cevabın doğal sonucu olarak, ordunun teknolojik açıdan geliştirilmesi yanıtına ulaşılmıştır.⁷⁷ Nizam-ı Cedit kapsamında orduda yapılan yenilikler bu anlayışın bir sonucudur. Askeri yenilikler, Osmanlı'nın yıkılışına kadar süregelen bir olgu olup Osmanlı modernleşmesinin ilk ayağıdır. Ancak teknolojik gelişmeler, askeri alanda kalmayıp basın/iletişim alanına da yaşanmıştır. Bu sürecin başlangıç noktası ise matbaanın açılmasıdır.

İspanya'dan gelen Yahudi sığınmacıların talebi ve II. Bayezid'in Arapça ve Türkçe kitapları müstesna tutarak verdiği izinle ilk matbaa, Osmanlı Devleti'ne girmiştir. Ancak Arapça ve Türkçe kitap basan matbaaların açılışı, ilk matbaadan iki asırdan fazla bir süre sonra, 18. yüzyılda gerçekleşmiştir.⁷⁸ Zaman içerisinde basılan pek çok kitapla birlikte, bilgiye ulaşmak kolaylaşmış ve modernitenin temel unsurlarına dair malumatın ilgili çevrelere ulaşımı sağlanmıştır. Gazeteler, kitaplar ve dergiler bu açıdan önemli rol oynamıştır.⁷⁹ Bu durum ise modernitenin içinde yer alan rasyonalizm, bilimcilik, pozitivizm ve diğer düşüncelerin kimi kesimlerce benimsenmesine neden olup, devlet rejimi karşıtı faaliyetler gösterilmesiyle sonuçlanmıştır.⁸⁰ Bunun haricinde bizatihi matbaa; sözlü kültürün, hattatların ve bir süre sonra ulemanın bulundukları konumu değiştirici bir mahiyet göstermiştir. Mahtut eserlerin yerini matbu eserlerin alması ve bilginin kitaplardan elde edilmesi bu durumun birer örneğidir.

⁷⁷ Şerif Mardin, *Türk modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 12.

⁷⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (ABD: Oxford University Press, 1968), 41, 50.

⁷⁹ Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 188.

⁸⁰ Mehmet Ali Karaman, "Osmanlı Modernleşmesinde Basın", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (2014), 140-141.

Hem geleneğe hem de topluma olan doğrudan ve dolaylı etkileriyle birlikte matbaa, Osmanlı modernleşmesinde etkin bir amil olmuştur.⁸¹ Nitekim başlıca amacı Osmanlı Devleti'ni modernleştirmek olan Damat İbrahim Paşa'nın, matbaanın devlete getirilmesi için gösterdiği çabalar da teknolojik gelişmelerin modernleşmeyle olan yakın ilişkisinin bir göstergesidir.⁸² Matbaadan sonra yaşanan teknolojik ve bilimsel gelişmelerle birlikte demiryolları ve telgraf gibi hem ulaşım hem de iletişim alanında teknolojiler ortaya çıkmış ve modernleşme sürecine ayrı ayrı katkıda bulunmuştur.⁸³

Modern teknolojinin ideolojisi başlığı altında; bilimcilik, ilerleme ve modernite kavramlarını incelemiş olduk. Ancak modern teknolojinin yalnızca bu olgularla sınırlı olmadığını göz önünde bulundurmak gerekir. Zira her bir kavram, bünyesinde pek çok farklı kavramı barındırmaktadır. Örneğin bilimcilik; rasyonalizm, pozitivizm, natüralizm, materyalizm ve determinizm gibi çeşitli olguları bünyesinde barındırır. Bunun haricinde bilimcilik, ilerlemecilik ve modernite kavramları birbirleriyle sıkı ilişki içerisindedir. Şöyle ki ilerleme düşüncesinin gerçekleşmesinde, bilim merkezî bir konumdayken, bilimin gelişmesinde de ilerlemeci anlayış etkilidir. Modernleşme sürecinde ise hem bilimcilik hem de ilerlemecilik düşünceleri etkin rol oynamaktadır. Bu bağlamda modernitenin, diğer kavramları kucaklayan merkezi bir konumda olduğu ifade edilebilir. Teknolojinin modernleşmeyle birlikte nasıl bir role sahip olduğunu, Michael Allen Gillespie şu sözlerle ortaya koymaktadır: “Modernite, insanın varlığın merkezi olarak tanrının yerini aldığı ve yeni bilimle onun yardımcısı teknoloji vasıtasıyla doğanın efendisi ve sahibi olmayı arzuladığı seküler bir alandır.”⁸⁴

Böylelikle modern teknolojinin bünyesinde, zikretmiş olduğumuz çeşitli düşünce biçimlerinin barınmakta olduğu ve yine modern teknolojinin, bu düşünce biçimlerinin doğrudan veya dolaylı etkileriyle toplum üzerinde müessir olduğu anlaşılmaktadır. Sanayi devriminden bu yana teknolojide yaşanan büyük gelişmelerle birlikte modern teknoloji, toplum üzerindeki bu tesirini katlayarak sürdürmektedir.

⁸¹ Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 188.

⁸² Mardin, *Türk modernleşmesi*, 70.

⁸³ Karaman, “Osmanlı Modernleşmesinde Basın”, 139.

⁸⁴ Michael Allen Gillespie, *The Theological Origins of Modernity* (Chicago: University of Chicago Press, 2008), x-xi.

Bu bölümde modern teknolojinin toplumla ilişkisini inceledik. Vermiş olduğumuz örnekler ve ele aldığımız meselelerin ekseriyeti, Batı toplumuyla alakalıdır. Ancak modern teknoloji; Batı haricinde, diğer toplumlarda da etkin bir rol oynamakta olup Batı'dakine benzer bir şekilde diğer toplumları etkilemekte ve dönüştürmektedir. Modern teknolojinin söz konusu değişimi gerçekleştirmesinde etkin olan olgu ise küreselleşmedir. Teknoloji ve küreselleşme olgularının her biri ötekini etkileyerek gelişim göstermekte ve Batı dışı toplumları, Batı'da yaşananlara benzer bir şekilde dönüştürmektedir. Dönüşümün yaşandığı yerlerin başında ise Müslümanların yoğun bir şekilde yaşadığı bölgeler gelmektedir. Bu durum, Müslümanların Müslümanca yaşamalarını sağlayan fetvalarda da bir dönüşüme neden olmaktadır.

Gelecek bölümde, modern teknolojinin küreselleşme ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğu, bu ilişkinin Batı harici toplumları nasıl etkilediği ve Müslümanların yaşamının her alanında söz sahibi olan fikhın uygulama sahası olan fetvalarda ne gibi etkileri olduğu sorularına yanıt aranmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
TEKNOLOJİ-KÜRESELLEŞME İLİŞKİSİNİN ÖRF
ANLAYIŞINA ETKİSİ

I. Teknoloji-Küreselleşme İlişkisi

Artan hızın ve kısalan mesafelerin bir ifadesi olan küreselleşme, dünya çapındaki sosyal ilişkilerin yoğunlaşmasını belirten bir kavramdır.⁸⁵ Biraz daha açmak gerekirse küreselleşme; hayatımızın, bizden uzakta gerçekleşen olaylar ve alınan kararlar tarafından şekillendiğini, mekânsal uzaklıkların ortadan kalktığını, ulusal sınırların öneminin azaldığını ve yerelin küresele tabi olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶ Çeşitli tanımlamaların konusu olan bu kavram; değişen çeşitli ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmeleri açıklamak üzere 1970’lerde ortaya çıkmış, ancak oldukça karmaşık ve düzensiz bir süreç olması nedeniyle ortak bir tanımlama yapılamamıştır.⁸⁷ Ayrıca bu kavramın, vakıada bir karşılığı olup olmadığı da tartışma konusu olmuştur.

A. Küreselleşmenin Varlığı

Modernleşme ve diğer pek çok süreç bildiren ifadelerde yer alan “-leşme” (-ization) ifadesinden de anlaşılacağı üzere küreselleşme kavramı, devam eden bir süreci belirtmektedir.⁸⁸ Ancak bu sürecin varlığı tartışmalı olup kimi kesimlerce kabul edilmemektedir. Küreselleşme olgusunu ele alan çalışmalarda, küreselleşmenin varlığı ile ilgili yaklaşımları açısından taraflar; hiperküreselciler (hyperglobalists), şüpheciler (sceptics) ve dönüşümcüler (transformationalists) ya da redciler (rejectionists), şüpheciler ve değiştiriciler (modifiers) gibi çeşitli taksimata tabi tutulmuşlardır.⁸⁹ Ancak temelde, küreselleşmeyi kabul eden küreselciler ve küreselleşme diye bir şeyin olmadığını iddia eden şüpheciler olmak üzere iki taraf bulunmaktadır. Küreselleşmeyi reddeden taraf olarak kabul edilen şüphecilerden bir kısmı da küreselleşmeyi tanımakta ancak küreselcilerin öne sürdüğü gibi dünya çapında bir olgu olmadığını savunmaktadırlar.⁹⁰ Bu bağlamda, yapılan çalışmalarda küreselleşmeyi kabul

⁸⁵ Manfred B. Steger, *Globalization: A Very Short Introduction* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2003), 11-12.

⁸⁶ Andrew Heywood, *Global politics* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 9.

⁸⁷ Manfred B. Steger, *Globalisms: The Great Ideological Struggle of the Twenty-First Century* (Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers, 2009), 23.

⁸⁸ Steger, *Globalization*, 8.

⁸⁹ Heywood, *Global politics*, 10; Steger, *Globalisms*, 24-26.

⁹⁰ George Ritzer - Paul Dean, *Globalization: A Basic Text* (Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2015), 28.

edenlerin çoğunluğu teşkil etmesi ve şüphecilerin nispeten az sayıda olup⁹¹ bazılarının zımnen küreselleşmenin varlığını kabul etmeleri nedeniyle çalışmamızda, küreselleşmenin var olduğu ön kabulüyle hareket edeceğiz.

Küreselleşmenin varlığı kabul edildikten sonra akıllara, küreselleşmenin ne zaman ortaya çıktığı sorusu gelmektedir. İlk paragrafta da zikrettiğimiz üzere bir kavram olarak küreselleşme, 1970'lerde ortaya çıkmıştır. Bir olgu olarak tarih sahnesine ne zaman çıktığı konusunda ise çeşitli yaklaşımlar serdedilmiştir. Bir yaklaşıma göre küreselleşme, insanın yeryüzüne çıktığı andan itibaren var olan bir olgu iken; diğer bir görüşe göre, küreselleşme tarih boyunca belli döngüler halinde gerçekleşen, sonlanan ve sonra tekrar gerçekleşen bir olaydır. Başka bir yaklaşıma göre küreselleşme tarih boyunca belli aşamalardan geçerek bugünkü konumuna gelmiştir. Diğer bir yaklaşıma göre tarihteki belli olaylar küreselleşmeyi meydana getirmişken; daha güncel olaylara odaklanan son bir yaklaşıma göre ise küreselleşme, 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte ortaya çıkmıştır.⁹²

Tüm bu yaklaşımların, küreselleşmenin ortaya çıkışına dair farklı fikirler savunmakla birlikte, küreselleşmenin gelişmesinde teknolojiyi temel bir öge olarak saydıkları görülmektedir. Bu bağlamda yukarıda zikretmiş olduğumuz yaklaşımlardan hangisini, çalışmamızda esas alacağımızı belirtmeden önce birtakım tarihî küreselleşme örneklerinin incelenmesinin, teknolojinin küreselleşme sürecinde nasıl bir rol oynadığının anlaşılmasına katkı sağlaması ve söz konusu yaklaşımlardan hangisinin ön plana çıktığını ortaya koyması açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

B. Küreselleşmenin Muharrik Unsuru Olarak Teknoloji

Tarih boyunca toplumlar, çeşitli münasebetlerle birbirleriyle etkileşim içerisinde olmuşlardır. Ancak bu etkileşim; uzak mesafeler, deniz/okyanus, hava koşulları gibi coğrafi engeller nedeniyle kısıtlı kalmıştır. Bununla beraber, tekerleğin icadı ve yazının bulunmasıyla coğrafi engellere rağmen, etkileşimin sağlanmasının önü açılmıştır. Şöyle ki tekerleğin icadıyla yollar yapılmış ve ulaşım kolaylaşmıştır.

⁹¹ Steger, *Globalisms*, 24.

⁹² Ritzer - Dean, *Globalization: A Basic Text*, 31-37.

Bunun yanı sıra yazının icadı, bilgi aktarımını sağlarken sonraki dönemlerde geliştirilen yazı araçlarıyla birlikte uzak noktalarla iletişimin de önü açılmıştır.⁹³ Ulaşım ve iletişime dair bu ilk araçların geliştirilmesi ve savaş teknolojileriyle birlikte toplumlar arası etkileşim de artış göstermiştir. Avrupa devletlerinin 16. yüzyıl itibariyle gerçekleştirmeye başladıkları deniz seferleri bu açıdan önemli bir örnektir. Söz konusu seferleri mümkün kılan; matbaa, rüzgâr ve su değirmenleri, ileri denizcilik teknolojileri ve yön bulma teknikleri gibi teknolojiler olmuştur.⁹⁴ Bu bağlamda, Avrupalıların sonraki dönemlerde okyanusların hâkimi konumuna gelmelerinde, sahip oldukları teknolojilerin temel faktörlerden biri olduğu ifade edilebilir.⁹⁵ Bu ifadeleri açmak gerekirse; 18. yüzyıla kadar Avrupa, sahip olduğu gemi ve silah üstünlüğü ile sınırlı bölgelere hakimiyet kurarken 19. yüzyıl itibariyle Sanayi Devrimi'nin ürünleri olan buharlı gemi, tüfek; sıtma gibi hastalıklara karşı geliştirilen ilaçlar, telgraf ve demiryolları ortaya çıkınca dünyanın büyük bir bölümünü doğrudan, geriye kalan bölümlerini de dolaylı olarak etkisi altına almıştır.⁹⁶

Buraya kadar zikretmiş olduğumuz örneklerden anlaşılacağı üzere tarih boyunca farklı toplumlar çeşitli münasebetlerle etkileşime geçmişlerdir. Bu etkileşimlerin, coğrafi engellerin varlığı ve tesirinin sınırlı kalması nedeniyle, küreselleşme olduğunu ifade etmek zor görünmektedir. 19. yüzyılda yaşanan gelişmeler ise her ne kadar geçmişe nazaran küresel çapta büyük etkileri haiz olsa da ulaşım ve iletişimin hala sınırlı olması nedeniyle bugünkü anlamda bir küreselleşmenin gerçekleştiği söylenemez.⁹⁷ 20. yüzyılın sonlarından günümüze kadar geçen süreçte ise teknolojiye yaşanan önemli gelişmelerle birlikte; insanlar, fikirler, mallar ve sermayeler arasındaki etkileşim, tarih boyunca görülmemiş seviyelere

⁹³ Steger, *Globalization*, 22-23.

⁹⁴ Steger, *Globalization*, 28.

⁹⁵ George Modelski, "Globalization", *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, ed. David Held - Anthony G. McGrew (Cambridge, BK : Malden, MA ABD: Polity Press, 2003), 56.

⁹⁶ Daniel R. Headrick, *Power Over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present* (Princeton, N.J: Princeton University Press, 2010), 5; Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981), 12.

⁹⁷ Ritzer - Dean, *Globalization: A Basic Text*, 38.

ulaşmıştır. Bu nedenle tarih boyunca gelişen olayların (özellikle 19. Yüzyıl emperyalizminin), küreselleşmeye zemin hazırladığı; ancak küreselleşmenin, 20. yüzyılın sonlarından itibaren karşılaşılan bir olgu olduğu ifade edilebilir.⁹⁸

Elektriğin kullanımı ve dijitalleşmenin ardından 20. yüzyıl sonrası ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, Marshall McLuhan'ın ifadesiyle, dünyanın “küresel bir köy” haline gelmesinin önünü açmıştır.⁹⁹ Saatte 300+ km hızlara çıkan yüksek hızlı trenlerin kullanımıyla, demiryollarında; saatte 900-1000 km hızlarda seyreden uçakların yolcu taşımacılığında, ses duvarını aşabilen jetlerin de askeriyede kullanımıyla, havayollarında; otomobillerin, tırların, motosikletlerin ve diğer pek çok aracın günlük hayatta yaygın kullanımıyla, karayollarında yaşanan teknolojik ilerlemeler, uzak mesafeleri yakınlaştırmış ve insan etkileşimini hiç olmadığı kadar artırmıştır.

Televizyon, telefon ve bilgisayarın geliştirilmesi ve yaygın kullanımıyla dünyanın pek çok yerinden insanların birbirleriyle olan iletişimi artmıştır. Ancak iletişimdeki asıl dönüm noktası internetin ortaya çıkmasıdır. İnternetin günlük kullanıcının erişimine açılmasıyla birlikte coğrafi engeller ortadan kalkmış, sanal alem dünyanın dört bir yanından insanların buluşup bilgi alışverişinde bulunabilecekleri ortak bir mekân haline gelmiştir. İletişim alanındaki bu gelişimi şu örnekle açıklayabiliriz: 1866 yılında kurulan transatlantik telgraf hattıyla birlikte okyanus ötesiyle iletişim imkânı oluşmuştu, ancak söz konusu mesafelere telgraf göndermek oldukça pahalıydı. 20. yüzyılın başlarından itibaren kullanımı yayılan telefon, iletişimi daha hızlı gerçekleştirmesiyle birlikte, kıtalararası görüşme yapmak çok pahalı olduğu için yalnızca zenginler tarafından kullanılabilirdi. Ancak 21. yüzyıl itibarıyla kıtalararası telefon görüşmelerinin ücreti, ortalama halkın karşılayabileceği miktarlara düşmüş, internetin kullanımının yayılmasıyla ve çevrim içi iletişim araçlarının ortaya çıkmasıyla dünyanın bir ucundan diğer ucuyla iletişime geçmek (internet ücreti hariç)

⁹⁸ Steger, *Globalization*, 36; Jerath, *Science, Technology and Modernity*, 125.

⁹⁹ Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man* (Kanada: University of Toronto Press, 1962), 31.

tamamen ücretsiz olmuştur. İşte iletişimin bu kadar külfetsiz ve kolay olması da küreselleşmeye ortam hazırlamıştır.¹⁰⁰

Teknolojide yaşanan söz konusu gelişmelerle önceden daha katı halde bulunan toplumlar, daha interaktif hale gelmiştir.¹⁰¹ Şöyle ki teknoloji bu seviyelere ulaşmadan önce toplumlar coğrafi engellerin de etkisiyle kendi kültürleri, inançları ve normları dahilinde yaşamlarını sürdürmekte, diğer toplumlar tarafından etkilenmeleri sınırlı düzeyde kalmaktaydı. Ancak yakın zamandaki teknolojik gelişmeler, toplumların birbirleriyle yakın ilişkiler kurmalarına imkân tanımış, bu ilişkiler sonucunda toplumsal değişimler meydana gelmiştir. Küreselleşme ise bu olgunun kavramsallaşmış halidir. Dolayısıyla teknoloji-küreselleşme ilişkisinde teknolojinin, küreselleşmenin motoru konumunda olduğu ifade edilebilir. Ancak burada şu önemli hususa dikkat çekmek gerekir: Teknoloji her ne kadar küreselleşme sürecinde merkezi bir konumda olsa da tek etmen değildir. Zira küreselleşme, toplumsal bir olgudur. Toplumsal bir olguda toplumun tesirini göz ardı ederek yalnızca teknolojinin etkisini var saymak ise determinist bir yaklaşım olacaktır. Ancak bununla beraber, modern teknoloji olmadan küreselleşmenin de olmayacağını, küreselleşmeyi mümkün kılanın bizzat teknoloji olduğunu da belirtmemiz gerekir.¹⁰² Söz konusu teknoloji ise daha önce de ifade ettiğimiz üzere Sanayi Devrimi ile dönüşüm yaşayan modern teknolojidir.

Birinci bölümde zikrettiğimiz üzere modern teknoloji, Batı toplumunda önemli değişimlere sebep olmuştur. Modern teknoloji aracılığıyla küreselleşme ise yukarıda da belirttiğimiz üzere dünya genelinde toplumları etkilemiştir ve etkilemeye devam etmektedir. Bu bağlamda teknolojinin hem küreselleştirici hem de küreselleşen bir konumda olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki modern teknoloji küreselleşmeyi mümkün

¹⁰⁰ Robert O. Keohane - Joseph S. Nye Jr., “Globalization: What’s New? What’s Not? (And So What?)”, *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, ed. David Held - Anthony G. McGrew (Cambridge, BK : Malden, MA ABD: Polity Press, 2003), 80.

¹⁰¹ Ritzer - Dean, *Globalization: A Basic Text*, 22.

¹⁰² Veysel Bozkurt (ed.), *Küreselleşmenin İnsani Yüzü* (İstanbul: Alfa, 2000), 26-27.

kılarken aynı zamanda küreselleşmeyle birlikte dünya çapında yayılma fırsatı da yakalayarak diğer toplumları etkilemektedir.

C. Küreselleşmenin Etkisi

Modern teknolojiyle kuvvet bulan küreselleşmenin etkilediği alanların başında ekonomi gelmektedir. Gelişen teknoloji ve sermaye transferinin artmasıyla birlikte mal ve hizmet ticareti gelişmiş; piyasalar, ulusal ekonomileri bir araya getirerek ekonomik ilişkilerin küresel çapta yoğunlaşmasını sağlamıştır.¹⁰³ Bu ifadeleri açmak gerekirse, teknolojiye gelişmeler uluslararası çapta ticaret yapılmasına imkân tanımıştır. Nitekim ulaşım teknolojileriyle, ürünler dünyanın bir noktasından diğer noktasına kolaylıkla nakledilebilirken iletişim ve bilgi işlem teknolojileriyle, söz konusu ticari sürecin takibi ve uygulanması tek bir merkezden yapılabilmektedir.¹⁰⁴ Bunun yanında bilgisayar teknolojilerinin de katkısıyla internet üzerinden bir para biriminden diğer para birimine geçiş imkânı doğmuş, bu durum ise ülkeler arası sermaye transferini artırarak ulusal piyasaları küresel bazda birbirine bağımlı hale getirmiştir. Böylelikle finans piyasalarında yaşanan küreselleşme, finans kurumlarının da küreselleşmesini doğurmuştur.¹⁰⁵ Zira büyük boyutlarda veri işleyen bilgisayarlar ve anlık veri aktarımını sağlayan internet olmaksızın; karmaşık finansal ürünlerin fiyatlandırılması ve ticaretinin yapılması; büyük ve hızlı işlemlerin yönetilmesi ve bu işlemlerin kayıtlarının oluşturulması mümkün değildir.¹⁰⁶

Küreselleşmenin ekonomik bir fenomen olduğu yönünde ifadeler mevcut olmakla birlikte,¹⁰⁷ kültür de küreselleşmenin yoğun olarak etkilediği bir alandır. Küreselleşmeyle birlikte; bir toplumun inançları, değerleri ve yaşam biçimleri olarak

¹⁰³ Steger, *Globalization*, 37.

¹⁰⁴ Jerath, *Science, Technology and Modernity*, 126.

¹⁰⁵ Junus Ganiev, “Küreselleşme, Finansal Piyasalar ve Kriz”, *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2014), 119-121.

¹⁰⁶ Dilip K. Das, “Globalization in the World of Finance: An Analytical History”, *Global Economy Journal* 6/1 (2006), 2.

¹⁰⁷ Deepak Nayyar, “Globalisation, History and Development: A Tale of Two Centuries”, *Cambridge Journal of Economics* 30/1 (2006), 137.

tanımlanabilecek olan kültür, dünya çapında yayılma imkânı bulmaktadır.¹⁰⁸ Dünya genelinde yaşayan çeşitli kültürler, teknoloji aracılığıyla birbirleriyle etkileşime geçmekte ve birbirlerini etkilemektedir. Ancak söz konusu yayılma ve etkileme her toplumda aynı seviyede olmamaktadır. Güçlü olan toplumların kültürleri, nispeten daha “güçsüz” durumda olan toplumların kültürlerinden daha fazla yayılmakta ve etkilemektedir. Bu bağlamda, kültürel anlamda diğer toplumları en çok etkileyen toplumun, genel olarak Batı, özel olarak da ABD olduğu ifade edilebilir.¹⁰⁹ Batı, temelde teknoloji olmakla beraber, dünya genelinde ihraç ettiği çeşitli ürünlerle ve fikirlerle birlikte kültürünü de ihraç etmektedir. Bunların dünya genelinde ithal edilmesiyle de kültürel bir küreselleşme yaşanmaktadır. Bu anlamda ekonomik küreselleşmenin, kültürel küreselleşmenin önemli bir ayağı olduğu ifade edilebilir.

Ekonomik ve kültürel alandaki konumu göz önüne alındığında küreselleşme olgusunda baş aktörün, ABD merkezde olmak üzere Batı olduğu görülmektedir. Bu durum şaşırtıcı değildir. Şöyle ki birinci bölümde de ifade ettiğimiz üzere modern teknolojinin menşei Batı’dır. Modern teknolojinin ideolojisi kısmında zikrettiğimiz özelliklerle birlikte modern teknoloji, içinden çıktığı toplumda önemli etkilere sahip olmanın yanında, o toplumun eliyle diğer toplumları da etkilemektedir. Söz konusu etki ise küreselleşme olgusu altında vücut bulmaktadır. Bu bağlamda küreselleşmenin, Müslümanlar da dahil olmak üzere neredeyse tüm toplumları etkilediği göz önüne alındığında; Müslümanların, gündelik hayatta yol göstermesi açısından bir nevi rehberi ve toplumsal durumu yansıtmaları açısından bir nevi aynası olan fetvalarda da etkisi olduğu görülmektedir. Bu etki ise fetvalardaki örf anlayışında yaşanan değişimde kendini göstermektedir. Bu nedenle örf mefhumunu incelemek gerekmektedir.

¹⁰⁸ Peter L. Berger - Samuel P. Huntington (ed.), *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2002), 2; Ritzer - Dean, *Globalization: A Basic Text*, 206.

¹⁰⁹ Ritzer - Dean, *Globalization: A Basic Text*, 206.

II. Örfün Küreselleşmesi

Teknolojinin gelişmesiyle fıkıhın tali kaynaklarından olan örf de küreselleşmenin etkisi altına girmiştir. Bu etkinin açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için küreselleşme öncesi örf ile küreselleşme sonrası örfün mukayese edilmesi gerekmektedir. Mukayesenin ana unsuru ise örfün kapsamı olacaktır.

A. Küreselleşme Öncesi Örf Anlayışı

Adet ve teamül ifadeleriyle çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılan örf,¹¹⁰ ekseriyetle fıkıh usulü eserlerinde tahsis, takyit ve istihsan gibi meselelerde nassa ve ahkâma etkisi bağlamında ele alınmaktadır. Bunun yanında örfün mahiyetine dair açıklamalar da yapılmış olup; ne tür örflerin mevcut olduğu, örfün neleri kapsadığı, fetvalarda ne gibi örnekleri olduğu çeşitli fıkıh eserlerinde incelenmiştir. Klasik kaynaklarda genel olarak örfün kapsamının tam olarak ele alınmadığı ve daha çok muhassis ve mukayyit olma özellikleri bağlamında değerlendirildiği görülmektedir. Tahsis, takyit ve istihsanla ilgili meselelerin konumuzla doğrudan ilgisi olmaması nedeniyle örfün ahkama etkisini değil, türlerini ve kapsamını inceleyeceğiz.

Örf konusunu ele alan eserlerde örf, çeşitli taksimata tabi tutulmuştur. Ancak çalışmamızda, diğer eserlerde yer alan sınıflandırmaları da kapsayıcı olması nedeniyle İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Neşrü'l-'arf fî binâ'i ba'zi'l-ahkâm 'ale'l-'urf* isimli risalesinde yer alan örf taksimini esas alacağız. Buna göre örf; şer'î, âm ve hâs olmak üzere üçe ayrılırken her birinin altında örf; amelî ve kavli olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunun haricinde âm ve hâs örf ise şer'î delillere ve naslara uyumlu olup olmaması (sıhhat-fesad) açısından ikiye ayrılmış; her açıdan uyumlu olmayıp nassı terk etmeye sebep olacak olanlar itibara alınmamışken kısmen aykırı olanlar belli şartlarla itibara alınmıştır.¹¹¹ Bu taksimi açıklamak gerekirse, amelî veya kavli olan örf; ya şer'î ya âm ya da hâstır. Âm veya hâs olan ise ya şeriata uyumludur ya da değildir. Bu bağlamda şer'î delillere ve nassa tamamen aykırı olup itibara alınmaması nedeniyle fasid örfü ve zamanla değişmeyip sabit olması nedeniyle şer'î örfü incelemeyip yalnızca örfün

¹¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 1/17.

¹¹¹ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/114-116.

kapsamını ve sınırlarını ifade eden örf-i âm ve örf-i hâssı ele alacağız. Örf-i amelî ve örf-i kavî ise müstakil olarak değil örf-i âm ve örf-i hâs kapsamında değerlendirilecektir.

1. Örf-i Âm

Örf-i âm, umum ifadesinden de anlaşılacağı üzere kapsamı geniş olan örfü ifade etmektedir. Bu örf türü hakkında fıkıh kaynaklarında çeşitli tanımlamalar ve örneklendirmeler yapılmıştır. Ancak tanımları ve verilen örnekleri incelediğimizde örf-i âmmın kapsamı hakkında temelde iki farklı yaklaşımın olduğunu görmekteyiz. Örf-i âmmı ele alan eserlerin çoğunda ifade edilen ilk yaklaşıma göre örf-i âm; tüm ülkelerde, bütün insanlar arasında geçerli olan örftür. Daha çok yakın tarihli eserlerde ifade bulan ikinci yaklaşıma göre ise örf-i âm, Müslüman ülkelerde geçerli olan örftür.

İlk yaklaşımda yer alanlar, örf-i âmmı ya tanımlarken ya da incelerken “insanlar” (الناس),¹¹² “tüm topluluklar” (جميع الطوائف),¹¹³ “tüm/çoğu beldeler” (سائر) (جميع-عامّة الناس),¹¹⁴ “tüm insanlar” (جميع-كل الأمصار/جميع-كل البلاد),¹¹⁵ “diğer beldeler” (سائر) (جميع-عامّة الناس),¹¹⁶ gibi kapsayıcı ifadeler kullanmıştır. Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere örf-i âm, bütün beldelerde, tüm topluluklar ve insanlar tarafından kabul edilen ve yaygınlık kazanan örftür. İkinci yaklaşımda yer alanlara göre ise örf-i âm ifadesi yalnızca

¹¹² Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed el-Mısrî İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 79; İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/117.

¹¹³ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Envâru'l-burûk fî envâri'l-Furûk* (Kuveyt: Daru'n-Nevâdir, ts.), 1/187.

¹¹⁴ İbrahim b. Mûsâ el-Laḥmî el-Ğırnâtî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasen es-Selmân (b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997), 2/509; Muhammed Hâlid el-Etâsî, *Şerhu'l-Mecelle* (Pakistan: Mekteb-i Hakâniyye, ts.), 1/79; Muhammed Ebû Zehra, *Usûlu'l-Fıkh* (b.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), 274; Vehbe ez-Zühaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (Şam: Daru'l-Fikr, 1986), 829; Ahmet Muhammed ez-Zerka, *Şerhu'l-Kavâ'idî'l-Fikhiyye* (Şam: Daru'l-Kalem, 1989), 219; Muhammed Mustafa Şelebî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (b.y.: ed-Dârü'l-Câmi'iyye, ts.), 327.

¹¹⁵ Mustafa Ahmet ez-Zerka, *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm* (Şam: Daru'l-Kalem, 2004), 2/877; Bâvâ, “Kâidetü tağayyuru'l-fetâva ve'l-ahkâm bi tağayyuri'z-zaman ve'l-mekân ve tatbikâtuha'l-muâsıra”, 49.

¹¹⁶ Selim Rüstem Bâz, *Şerhu'l-Mecelle* (Beyrut: el-Matbaatu'l-edebiyeye, 1923), 35.

Müslüman ülkeleri (البلاد الإسلامية), kapsamaktadır.¹¹⁷ Çünkü bilâd-ı İslâm haricindeki toplumların ahkâmını, İslam belirlemediği gibi örflerine de itibar edilmesi söz konusu değildir.¹¹⁸ Nitekim Büyük Ali Haydar Efendi'nin (1837-1903) de ifade ettiği üzere “örf ve teamül ise ictimâ-ı ümmete mübtenîdir”.¹¹⁹

Her iki yaklaşımın ifadeleri incelendiğinde ortada bir tearuzun bulunduğu görülmektedir. Zira bir gruba göre örf-i âm tüm beldeleri kapsarken diğer gruba göre yalnızca İslam beldelerini kapsamaktadır. Ancak ikinci grupta yer alan Ahmet Fehmî Ebû Sünne'nin (ö. 2003), İbn Âbidîn'in örf-i âm tanımına yaptığı şerh, ortada bir tearuzun olmadığını göstermektedir. Şöyle ki Ebû Sünne, İbn Âbidîn'in örf-i âm tanımında¹²⁰ yer alan “el-bilâd” kelimesindeki elif lââm takısının, ahd için olduğunu ve ma'hûdun ise İslam beldeleri olduğunu belirtmiştir.¹²¹ Nitekim lââm-ı ta'rifin, başına geldiği kelimeye ahd için kullanılması, söz konusu kelimenin muayyen bir içeriğe/manaya delalet ettiğini göstermektedir.¹²² Bu açıklamaya göre örf-i âm için kullanılan “el-bilâd”, “en-nâs” ve “et-tavâif” gibi ifadelerdeki bilinen mana ise İslam beldeleri ve Müslümanlardır. Şöyle ki her ne kadar el-bilâd (beldeler), en-nâs (insanlar) ve et-tevâif (topluluk) ifadeleri yer yüzündeki tüm beldeleri, tüm insanları ve tüm toplulukları kapsıyor olsa da başlarındaki elif-lâm takısının kullanım amacı nedeniyle yer yüzündeki tüm beldeleri, tüm insanları ve tüm toplulukları değil yalnızca belli bir bölgeyi, belli insanları ve belli bir topluluğu kapsamaktadır ki bu da İslam beldeleri ve Müslümanlardır. Dolayısıyla söz konusu mutlak ifadelerin

¹¹⁷ Ahmed Fehmî Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fî ra'yi'l-fukahâ'* (Kahire: Matbatu'l-Ezher, 1947), 19; Abdulkerim Zeydân, *el-Vecîz fî usûli'l-fikh* (b.y.: Müessesetü Kurtuba, ts.), 253; Ömer b. Abdülkerim el-Cîdî, *el-Urf ve'l-âde fî'l-mezhebi'l-Mâlikî ve mefhûmuha ledâ ulemai'l-Mağrib* (Fas: Matbaatu Fedâle, 1982), 98; İhsan Şenocak, *İslâm Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 16; Yakup b. Abdulvehhab el-Bâhisîn, *Kâidetü'l-Âdetu Muhakkemetun* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2012), 40; Abdullah Kahraman, *Fıkıh Usûlü: Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemleri* (İstanbul: Rağbet yayınları, 2016), 210.

¹¹⁸ Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fî ra'yi'l-fukahâ'*, 19; Cîdî, *el-Urf ve'l-âde fî'l-mezhebi'l-Mâlikî ve mefhûmuha ledâ ulemai'l-Mağrib*, 98; Bâhisîn, *Kâidetü'l-Âdetu Muhakkemetun*, 40.

¹¹⁹ Büyük Ali Haydar Efendi, *Usul-i Fıkıh Dersleri* (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, ts.), 20.

¹²⁰ (Örf-i âm için) “وهو ما تعامله عامة أهل البلاد” İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/125.

¹²¹ Ebû Sünne, *el-Urf ve'l-âde fî ra'yi'l-fukahâ'*, 19.

¹²² Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgîvî, “İzhârü'l-esrâr”, *Mecmuatu'n-Nahv* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2010), 160.

kullanılmasının sebebi; bu ifadelerin, ilgili müelliflerin zihinlerinde, zikrettiğimiz manalara delalet etmesidir. Buna göre ilk yaklaşımı “mutlak”, ikinci yaklaşımı da onun “mukayyidi” olarak kabul ederek iki grubu cemetmek mümkündür. Bu anlamda, İbrahim Kâfi Dönmez ’in *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkh)* isimli eseri, söz konusu takyit için iyi bir misaldir. Zekiyyüddin Şa’bân’ın *Usûlü’l-Fıkhî’l-İslâmî* eserinin tercümesi olan bu kitapta müellif, örf-i âmmı, “هو الذي يتعارفه أهل البلاد جميعا في زمن من الأزمنة” ifadeleriyle tanımlarken¹²³ mütercim; bu ibareyi, “herhangi bir devirde bütün müslüman ülkelerde halkın bir davranışı veya bir lafzın özel bir anlamda kullanılmasını adet edinmesidir” şeklinde tercüme etmiştir.¹²⁴ Görüldüğü üzere metnin aslında mutlak olarak “el-bilâd” ifadesi kullanılmışken mütercim tarafından bu ifade, “Müslüman ülkeler” olarak takyit edilmiştir.

Yukarıda zikrettiklerimiz haricinde başka deliller de örf-i âmmın kapsamının İslam beldeleriyle sınırlı olduğunu göstermektedir. Öncelikle İbn Âbidîn’in risalesine dönecek olursak; müellifin de metinde, kendi kullanmış olduğu mutlak ifadeleri kayıtladığı görülmektedir. Şöyle ki İbn Âbidîn, umumî geçerliliği olan adetlerin değiştirilmesinin zorluğundan bahsederken “ما اعتاده عامة أهل العصر في عامة بلاد الإسلام” ifadelerini kullanmıştır.¹²⁵ Bu ifadelerde görüldüğü üzere İbn Âbidîn, “dönemin insanların umumu” ifadesini “İslam beldelerinin umumunda” ifadeleriyle kayıtlamıştır. Hem “umum” hem de “dönemin insanları” ifadelerinin de gösterdiği üzere örf-i âm, bir dönemdeki tüm toplumları değil yalnızca İslam toplumunu ifade etmektedir.

Örf meselesini ele alan eserlerde (bilhassa klasiklerde) gördüğümüz kadarıyla örfе dair verilen örnekler de genel olarak İslam coğrafyasını kapsamaktadır. Söz gelimi, müellifler örfü açıklarken yalnızca Şam, Mısır ve Irak gibi İslam beldelerini kullanmaktadırlar.¹²⁶ Dönemin şartları göz önüne alındığında, İslam’ın hakimiyeti

¹²³ Zekiyyüddin Şa’bân, *Usûlü’l-fıkhî’l-İslâmî* (Beyrut: Darü’l-Kütüb, 1971), 192.

¹²⁴ Zekiyyüddin Şa’bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (usûlü’l-Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 196.

¹²⁵ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/120.

¹²⁶ Karâfî, *el-Furûk*, 188; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâîr* (b.y.: y.y., 1411/1990), 93.

dışındaki toprakların örneğin Rumların adetlerinin itibara alınması makul görünmemektedir. Zira söz konusu dönemlerde günümüzdeki gibi küresel bir dünya tasavvuru bulunmadığı için toplumsal farklılıklar daha keskindir.

Örf-i âm ile ilgili diğer önemli bir nokta ise örf olarak değerlendirilen amelin veya kavlin kim/kimler tarafından vazedildiğidir. Kimi eserlerde geçtiği üzere bu tür örfü kimin vazettiği, kimlerin başlattığı bilinmemektedir.¹²⁷ Bu açıklamalar isabetli gözükmemektedir. Nitekim eserlerde, örf-i âmma dair verilen örneklerin; istisnâ‘, sâkiden su içmek, dâbbe¹²⁸ ifadesinin kapsamı gibi başlangıç noktasının tespit edilmesinin neredeyse imkânsız olduğu genel uygulamalar ve ifadeler oldukları görülmektedir. İbn Âbidîn’in yapmış olduğu örf-i âm tanımında “eski olsun, yeni olsun” kaydındaki,¹²⁹ yeni örfün başlangıcının bilinmesi imkân dahilinde görünebilir. Buna göre geçmişten gelen örfün ortaya çıkışını belirlemek zor olsa da sonradan örf haline gelen bir uygulamanın veya ifadenin başlangıç noktasının tespit edilmesi mümkün olabilir. Ancak buradaki yeni ifadesinden maksadın sahabe döneminden sonra ortaya çıkan teamüllerin olduğu göz ardı edilmemelidir. Zira “eski olsun, yeni olsun” kaydını getirmesinin sebebi; örf-i âmmı, sahabe döneminden beri geçerli olan teamüller olarak sınırlayanlara karşı cevap vermek içindir.¹³⁰ Bu bağlamda İbn Âbidîn’in “yeni” olarak nitelediği örf, sahabeden sonra ortaya çıkması açısından yenidir ki bu durumda yeni olanın nerede ve ne zaman ortaya çıktığının belirlenmesi yine pek mümkün değildir. Zira “sahabeden sonrası” oldukça muğlak bir kayıt olup söz konusu yeni örf, herhangi bir yerde ve zamanda başlamış olabilir.

Örf-i âmma dair bu açıklamaların ardından örneklerle geçecek olursak; bu konuda kaynaklarda çeşitli misaller verilmiş olmakla birlikte, bunlardan en sık tekrar edilenlerini incelemekle iktifa edeceğiz. Bu bağlamda söz konusu örneklerden, örf-i

¹²⁷ Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, 1/95; Ebû Sünnê, *el-Urf ve’l-âde fı ra’yi’l-fukahâ’*, 19.

¹²⁸ Yök ve binek hayvanları

¹²⁹ Tanım řu şekildedir: “وهو ما تعامله عامة أهل البلاد سواء كان قديما أو حديثا” İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/125.

¹³⁰ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/124.

âm-ı amelî için: İstisna‘ akdi ve hamamın kullanımı; örf-i âm-ı kavli için ise: Haram ve adım atmak ifadesi misallerini inceleyeceğiz.

İstisna‘ akdi, örf-i âm için verilen örneklerin başında gelmektedir. Belirli bir ücret karşılığında belirli bir ürünün yaptırılması olarak ifade edilebilecek olan istisna‘, insanlar arasında yaygınlık kazanması itibarıyla örf-i âm olarak kabul edilmiştir.¹³¹ Zira var olmayan bir şeyin ücret karşılığında imal ettirilmesi olmaksızın ticari faaliyetlerin aksaması ve pek çok ihtiyacın karşılanamaması kaçınılmazdır. Bu durum ise söz konusu akdin insanlar arasında yaygınlık kazanmasına yol açmıştır. Hamama gitmek de aynı şekilde insanlar arasında şayi olması nedeniyle, örf-i âm olarak değerlendirilmiştir.¹³² Temizliğin aslî bir ihtiyaç olması ve günümüzdeki gibi hususi banyoların kısıtlılığı, insanların birer temizlik mekânı olan hamamları yaygın olarak kullanmalarına neden olmuş, bu durum ise zikrettiğimiz üzere âm bir örf haline gelmiştir.

Örf-i âm-ı kavliye gelecek olursak, fiiller için kullanılan haram ifadesi örnek teşkil etmektedir. Şöyle ki haram ifadesi, dildeki kullanımına göre yalnızca fiiller için kullanılıp bir şeyin zatı için kullanılmazken örfteki kullanımla birlikte bir şeyin zatı için de kullanılır olmuştur. Örneğin “*Leş, kan, domuz eti.....size haram kılındı*”¹³³ âyet-i kerimesinde haram kılınma ifadesi bizzat leş, kan ve domuz eti için kullanılmış olmakla birlikte haram kılınan bizatihi bu şeyler değil, bunların yenmesidir.¹³⁴

Lügat manasından farklı bir şekilde kullanılan diğer bir örfi kullanım ise “ayak basmak” ifadesidir. Arapça “*وضع القدم*” olarak geçen bu ifade; sözlükte, ayağı yere basmak anlamına gelirken örfte, bir yere girmek anlamına gelmektedir. Bu nedenledir ki bir kişi “filancanın evine ayağımı basmam” diye yemin ederse içeriye emekleyerek veya binek üstünde girse bile yeminini bozmuş olur. Bunun yanında içeriye girmeden yalnızca bir ayağını bassa yeminini bozmuş olmaz.¹³⁵ Çünkü örf-i âm nedeniyle; söz konusu ifadeden maksat, ayağın yere basılması değil, zikredilen mekâna girilmesidir.

¹³¹ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/116.

¹³² İbn Nuceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâîr*, 79; İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/116.

¹³³ el-Mâide 5/3

¹³⁴ Karâfî, *el-Furûk*, 188.

¹³⁵ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/114; Küçük Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm*, 96.

Örf-i âmma dair zikrettiğimiz bu örneklerin ardından, örfün daha “sınırlı” bir alanını ifade eden örf-i hâssı inceleyebiliriz.

2. Örf-i Hâs

Kaynaklarda örf-i hâssa dair yapılan açıklamalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla ne kapsamına ne de içeriğine dair, müellifler arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bu bağlamda örf-i hâs; belli bir belde veya belli bir işte uzmanlaşmış bir topluluk içinde yaygın olan teamüller olarak tanımlanmaktadır.¹³⁶ Örf-i âmma nazaran daha sınırlı bir kesimi kapsayan bu örf türü, bölgeden bölgeye ve çevreden çevreye değişiklik göstermektedir. Bu nedenle, söz konusu çeşitliliğin de etkisiyle kaynaklarda örf-i hâssa dair pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerden örf-i hâs-ı amelî için: Evin satımında merdivenin akde dahil olup olmaması ve dokumacının kendisine dokuması için verilen iplikten ücretini alması; örf-i hâs-ı kavli için: sakatatın et sayılıp sayılmaması ve nahivcilerin fiil ifadesini kullanım biçimi, misallerini inceleyeceğiz.

Bey‘ akdi kapsamında anahtarların, evin satımı sırasında akde zikredilmeksizin dahil olacağı meselesiyle bağlantılı olarak örf-i hâssın kapsamı ve içeriğiyle alakalı güzel bir örnek bulunmaktadır. Söz konusu örnekte, bir ev satılırken eve bitişik olmayan merdivenlerin de akitte zikredilmeksizin satıma dahil olup olmadığı incelenmektedir. Kaideye göre evin satımında söz konusu yapıya dahil veya bitişik olmayan şey akde dahil olamazken Kahire özelinde, dahil olacağı yönünde fetva verilmiştir. Zira Kahire’deki evler çok katlıdır ve merdivenler olmaksızın evlerin kullanımı mümkün olmamaktadır.¹³⁷ Diğer bir örnek ise dokumacının, dokuması için kendisine verilen eğrilmiş ipliğin bir kısmını, yaptığı işin ücreti olarak alıp alamayacağıdır. Yapılan işin bir parçasını ücret olarak vermek caiz olmamakla birlikte

¹³⁶ Karâfî, *el-Furûk*, 187; İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/114, 132.

¹³⁷ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik şerhu Kenzi’d-dakâik* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 5/489-490; İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/132.

Belh uleması söz konusu uygulamanın kendi beldelerinde örf olması nedeniyle cevaz vermiştir.¹³⁸

Yemin bahsiyle alakalı bir mesele kavli örf-i hâs için örnek teşkil etmektedir. Buna göre bir kişi et yemeyeceğine dair yemin etse ve işkembe, karaciğer ve dalak gibi hayvanın sakatat türünden bölgelerini yiyecek olsa yeminini bozmuş olup olmayacağı üzerinde ihtilaf edilmiştir. Kûfe ehli, söz konusu kısımları da et ifadesi kapsamında değerlendirdikleri için Kûfe uleması; zikredilen şahsın, yeminini bozmuş olacağını ifade etmiştir. Bununla beraber, Burhâneddîn el-Buhârî (ö. 616/1219), bu kısımların kendi beldelerinde et olarak adlandırılmadığını belirterek söz konusu şahsın, kendi beldelerinde yeminini bozmuş olmayacağını belirtmiştir.¹³⁹

Örf-i hâs-ı kavli için bir diğer örnek ise nahivcilerin fiil ifadesini kullandıkları anlamdır. Nahivciler, olay ve durum manasına gelen fiil ifadesini; gelecek, şimdiki ve geçmiş zamanlarla birleştirerek haddi zatında olayın zamanını da içerecek şekilde kullanmışlardır.¹⁴⁰ Görüldüğü üzere belli bir işin (nahiv) ehli olan nahivciler, sözlükte geçerli olan manaya, kendi aralarındaki örfe binaen farklı bir anlam vermişlerdir. Örf-i hâssa dair vermiş olduğumuz örneklerle birlikte; küreselleşme öncesi örf anlayışının nasıl olduğunu, örfün kapsamı ve içeriği ekseninde değerlendirmiş olduk. Bir sonraki başlıkta küreselleşme sürecinin, kapsamı ve içeriği bağlamında örf anlayışında ne gibi bir etkisi olduğunu inceleyeceğiz.

B. Küreselleşme Sonrası Örf Anlayışı

Günümüz fetva kurullarının kararlarını incelediğimizde, küreselleşmenin tesirini, örf telakkisinde görmekteyiz. Örf, Müslümanlar tarafından yaygın olarak kabul gören uygulamaları, kullanımları vb. yaygın teamülleri belirtmektedir. Bu teamüller ise günümüzde pek çok açıdan değişime uğramıştır. Örf, zaman içinde

¹³⁸ Ebu'l-Me'âlî Maḥmūd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî Burhâneddîn el-Buhârî, *ez-Zahîretü'l-Burhâniyye*, thk. Ebû Ahmed el-Adlî vd. (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1440/2019), 11/511-512; İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/116.

¹³⁹ Ebu'l-Me'âlî Maḥmūd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. 'Omar b. Mâze el-Ḥanefî Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fikhi'n-Nu'mânî*, thk. 'Abdulkerîm Sâmi el-Cundî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2004), 5/282-283.

¹⁴⁰ Karâfî, *el-Furûḳ*, 187.

değişen bir mahiyette olduğu için bu durum anlaşılabilir. Ancak günümüzde, modern teknoloji ve onun bir nevi tesir sürecini ifade eden küreselleşme unsurları bulunmaktadır. Bu durum ise örfün içeriği haricinde söz konusu içeriğin mahiyeti ve kapsamında da değişime yol açmıştır. Şöyle ki toplumsal hayatın önemli iki unsuru olan ekonomi ve kültürün, küreselleşme etkisi altına girmesiyle birlikte Müslümanların ekonomik ve kültürel anlamda pek çok teamüllerinde de bu etki görülmektedir. Kullanılan teknolojilerden, giyilen kıyafetlere; ticari ve finansal uygulamalardan, düşünceye pek çok alanda bu durum gözlemlenebilir. Söz konusu teamüllerin, çoğunlukla Batı menşeli olması nedeniyle içerikte; küresel çapta geçerli olması nedeniyle de kapsamda değişim söz konusudur. Günümüz fetva kurullarının kararlarında bu türden bazı uygulamaların, örf olarak nitelendirilmesi ise belirttiğimiz üzere fikhî anlamda örf telakkisinin de değiştiğini göstermektedir. Söz konusu yeni örf anlayışı, klasik örf anlayışından farklı olarak küreseldir. Küresel örf anlayışının, klasik örf anlayışından hangi açılardan farklılaştığını ortaya koymak için meseleyi örf-i âm ve örf-i hâs kavramları altında incelemek, farklılığı vuzuha kavuşturacaktır.

1. Örf-i Âm

Küresel örf anlayışı, oldukça geniş bir bölgeyi kapsaması nedeniyle örf-i âm gibi görünse de klasik örf-i âmmın kapsam ve içeriğiyle kıyasladığımızda, durumun pek de öyle olmadığı görülmektedir. Klasik anlayışın aksine küresel örf, adından da anlaşılacağı üzere yalnızca İslam coğrafyasını değil tüm dünyayı kapsamaktadır. Bunun yanında klasik yaklaşımda örf-i âmma dair verilen genel teamül örneklerinin aksine küresel örfte kompleks teamüller de yer almaktadır. Şöyle ki klasik örf-i âm için istisna' gibi basit ve genel geçerliliği olan bir sözleşme örnek olarak verilirken üçüncü bölümde inceleneceği üzere, günümüzde küresel anlamda geçerliliği olan akreditif gibi kompleks bir uygulama örf olarak nitelendirilebilmektedir. Bu farklılıkların yanı sıra, küresel örfün içeriği çoğunlukla Batı menşeliyken ve ne zaman başladığı belirlenebilirken örf-i âm belli bir beldeye veya bölgeye ait olmadığı gibi başlangıcı da belirlenmemektedir veya belirlenmesi oldukça güçtür. Bu bağlamda örf-i âmmın, küreseli kapsamadığı ifade edilebilir. Ancak bununla beraber, yakın tarihli eserlerde örf-i âmmın kapsamına dair yapılan değerlendirmelerde küresel etkileşimin etkileri de yok değildir. Ebu Sünne ve Mustafa İbrahim ez-Zelmî (ö. 2016)

bu anlamda, biri kayıtlayıcı diğeri de genişletici olması hasebiyle iki farklı örnek teşkil etmektedir.

İlk olarak Ebû Sünne'nin yaklaşımını değerlendirmek gerekirse, örf-i âmmın İslam beldeleriyle sınırlı olduğunun, tespit edebildiğimiz kadarıyla, açıkça ilk defa onun eserinde ve ondan sonra gelen, “modern” olarak nitelendirebileceğimiz kimi eserlerde zikredilmesini, tüm dünyada geçerli olan teamüller ile örf-i âmmın farklılığını ortaya koyma kaygısına dayandırabiliriz. Şöyle ki Ebû Sünne'nin *el-Urf ve'l-âde fi ra'yi'l-fukahâ* isimli eseri 1947 yılında yayınlanmıştır. Küresel anlamda büyük bir etkileşim örneği olan II. Dünya Savaşı'ndan iki yıl sonra olması ve teknolojinin dünyanın geriye kalan kısımlarından belli oranda haberdar olmaya elverişli olduğu göz önüne alındığında; örf-i âmmı, dünyanın geriye kalan kısımlarından ayrı tutarak İslam beldeleriyle kayıtlama ihtiyacı hissetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Klasik dönemde, daha önce de belirttiğimiz üzere bu minvalde bir etkileşim ve bir dünya tasavvuru söz konusu olmadığı için böyle bir takyide hacet görülmemiş olabilir.

Örf-i âm ile küreseli ayrı tutan yaklaşıma karşın, Iraklı bir fıkıh profesörü olan Mustafa İbrahim ez-Zelmî, küresel çapta geçerli olan teamülleri örf-i âm kapsamında değerlendirmiş ve örf-i âm ifadesini parantez içerisinde “uluslararası örf” olarak nitelendirmiştir.¹⁴¹ Uluslararası diplomatik kurallar, toplu anlaşmalar ve uluslararası ticarî teamülleri örf-i âm kapsamında değerlendirmektedir.¹⁴² Şeriat ve hukuk (kânun) mukayesesi üzerine çalıştığı¹⁴³ göz önüne alındığında, modern hukukun bir alt dalı olan uluslararası örf ve adet hukukuyla fıkıhtaki örf-i âmmı mezcetmiş olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Bununla beraber, küresel vaziyeti itibara alarak örf-i âmmın kapsamını geniş tuttuğu da düşünülebilir. Nitekim eserlerinin adında “cedîd” ifadesinin yer alması da bir değişiklik/yenilik arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir. Ancak yaklaşımını temellendirmeden vermesi nedeniyle daha çok, bir

¹⁴¹ Mustafa İbrahim ez-Zelmî, *Îzâhu'l-Fevâid fi Şerhi'l-Kavâid ala Nematın Cedîd* (Tahran: Neşr-i İhsân li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2014), 244.

¹⁴² Mustafa İbrahim ez-Zelmî, *Usûlü'l-fikh fi nesîcihi'l-cedîd* (Tahran: Neşr-i İhsân li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2014), 111.

¹⁴³ Vekâlât, “وفاة العلامة الكردي مصطفى الزلمي عن 92 عاماً”, *el-Muctema* (29 Ekim 2016).

tür modern hukuk uyarlaması görünümüne sahiptir. Her halükârda küreselleşmenin, bireylerin teamüllerini aşarak usûlî meseleleri de etkilediğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Örf-i âmma dair bu açıklamaların ardından, küreselleşmenin örf-i hâssa ne gibi etkisi olduğunu inceleyebiliriz.

2. Örf-i Hâs

Belli bir belde veya belli bir işte uzmanlaşmış bir topluluk dahilinde geçerli olan teamülleri ifade eden örf-i hâs da küreselleşmeden etkilenmiştir. Bölgeler veya ülkeler özelinde ifade etmek gerekirse küreselleşme, her ne kadar farklılıkları azaltıyor olsa da belli açılardan farklılıkların varlığını sürdürdüğü, bu nedenle de örf-i hâssın devam ettiği ifade edilebilir. Ancak belli bir işte uzmanlaşmış topluluklara geldiğimizde klasikten farklı bir durumun olduğu görülmektedir. Klasikte örf-i hâs için her ne kadar bölge zikretmeksizin mutlak olarak topluluk ifadesi kullanılmış olsa da verilen örneklerin belli bir bölge veya ülkeyle sınırlı olduğu görülmektedir. Söz gelimi ticaret ehli, bir topluluktur. Ancak Belh ehlinin, dokumacıya icarenin konusu olan iplikten ücret ödemeleri örneğinde de görüldüğü üzere belli bir bölgeyle (Belh) sınırlı tutulmaktadır. Buna karşın, küreselleşmeyle birlikte belli bir işte söz sahibi olan toplulukların, genellikle uluslararası statüye sahip oldukları ve bölgesel olarak sınırlı olmadıkları görülmektedir. Sağlık alanında; Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve finans alanında; Uluslararası Para Fonu (IMF) buna örnek verilebilir.

Amelî ve kavîlî ayrımına gelecek olursak, her ne kadar İngilizcenin dünya çapında kullanımıyla birlikte özellikle terimsel anlamda bazı ortak ifadeler oluşmuş olsa da dilsel farklılıkların hâlâ varlığını sürdürmesi nedeniyle küresel kavîlî bir örften bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber, amelî örfün küresel çapta karşılığının olduğu görülmektedir. Bu nedenle küresel bir örf anlayışından bahsedilecek olursa, bu büyük oranda (belki de yalnızca) amelî alanda söz konusudur.

Örf-i âm ve örf-i hâsla yapmış olduğumuz mukayeseler neticesinde görüldüğü üzere küreselleşmeyle birlikte küresel çapta geçerli olan bir örf anlayışı oluşmuş ancak bu örf telakkisi, klasik örften hem kapsam hem de içerik anlamında farklılık göstermektedir. Bu nedenle küresel teamülleri, klasik anlamda örf-i âm olarak kabul etmek ve finans alanı gibi belli bir alanda geçerli olan küresel teamülleri de örf-i hâs

kapsamında değerlendirmek doğru olmayacaktır. Buna göre küresel örfü, umum ve husus üzerine kurulan tasnifte belli bir yere dahil etmek gerekirse ya ez-Zelemî örneğinde gördüğümüz gibi doğrudan örf-i âm kapsamında değerlendirerek örf-i âmmın kapsamını genişletecek ya da söz konusu tasnifi biraz daha geliştireceğiz.

3. Örf- Âm-ı Mutlak ve Örf-i Âm-ı Mukayyed

Küresel çapta geçerli olan teamülleri, örf-i âm kapsamında, küresel ancak belli bir kesim dahilinde geçerli olan teamülleri de örf-i hâs kapsamında değerlendirmek, kapsamı genişletmek olarak yorumlanıp kabul edilebilir gibi görünse de problemlidir. Öncelikle herhangi bir ayırım yapmaksızın yalnızca İslam coğrafyasına ait olan teamüllerle küresele ait olan teamüllerin bir arada değerlendirilmesi; bir süre sonra bize ait olanla bize ait olmayanın karışmasına ve birinci bölümde ve küreselleşme başlığı altında zikretmiş olduğumuz, zaten gerçekleşmekte olan dönüşümlerin, fetva eliyle normalleştirilmesi ve hızlandırılmasına neden olacaktır. Bunun haricinde küresel ancak belli bir kesim dahilinde geçerli olan teamülleri, örf-i hâs kapsamında değerlendirmek, belli bir bölgeyle sınırlı olana, bölgesel sınırı olmayanı dahil etmek olacaktır. Bu ise bir nevi; âm olanın, hâssın altında yer alması gibi olup kendi içerisinde çelişki oluşturmaktadır.

Örf-i âm ile ilgili açıklamaya şöyle bir itirazın gelmesi mümkündür: Klasik anlamda örf-i âm kapsamında değerlendirilen teamüller, her ne kadar İslam coğrafyası itibara alınarak örf olarak nitelendirilmişse de İslam coğrafyası haricinde de uygulanmış olabilir. Örneğin istisna‘ akdinin Müslümanlar haricinde diğer toplumlarda da mevcut olmaması gibi bir durum pek makul görünmemektedir. Bu nedenle günümüzdeki bazı teamüller, her ne kadar küresel çapta geçerli olsa da Müslümanlar tarafından uygulandığı için örf-i âm olarak nitelendirilmesinde bir beis olmayacaktır.

Bu itiraz, kendi içinde tutarlı olsa da önemli bir noktayı göz ardı etmektedir: Klasik anlamda örf-i âm olarak değerlendirilen teamüllerin genel olarak başlangıç zamanları ve nerede ortaya çıktıkları bilinmezken küresel uygulamalarda durum bundan farklıdır. İstisna‘ örneği üzerinden gidecek olursak; istisna‘, nerede ve ne zaman ortaya çıktığı meçhul olan bir teamüldür. Buna karşın, üçüncü bölümde

zikredeceğimiz üzere, küresel çapta yaygınlık bulan güncel teamüllerin genel olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktıkları bilinmektedir. Bu nedenle, menşeinin belli olduğu göz önüne alındığında, söz konusu küresel teamüllerin ait oldukları bir yer bulunmaktadır ki bu da daha önce de ifade ettiğimiz üzere ekseriyetle, Batıdır. Ancak klasik örf-i âmda bu türden bir aidiyetten bahsedilememektedir.

Küresel örfü, örf-i âm ve örf-i hâs kapsamında değerlendirmenin uygun olmayacağını kabul edecek olursak, bu durumda ya küresel örfü, örf-i âm ve örf-i hâstan bağımsız olarak yeni bir örf olarak kabul edeceğiz ya da örf-i âm tasnifini geliştireceğiz. Küresel örfü yeni bir örf türü olarak kabul etmek de mümkün olmakla birlikte gelenekteki tasnifin, kendi iç unsurlarıyla çelişmeyecek biçimde yenilenmesi daha uygun görünmektedir. Buna göre, küresel çapta geçerli olan teamülleri, doğrudan örf-i âm veya örf-i hâs kapsamında değerlendirmek yerine; Pîrîzâde İbrâhîm'in (el-Bîrî) (ö. 1099/1688) *el-Eşbâh* şerhinde, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *el-Mustasfâ*'sından yaptığı alıntıya,¹⁴⁴ İbn Âbidîn'in *Neşrü'l-Arf*'ta yapmış olduğu şerhteki¹⁴⁵ örf-i âm-ı mutlak ve örf-i âm-ı mukayyed tasnifi dahilinde değerlendirmek, yukarıda zikretmiş olduğumuz problemlerden hali olması nedeniyle daha isabetli olacaktır.

Söz konusu tasnifte mutlak olan örf-i âm, tüm beldelerde şayi olan teamülleri ifade etmek için kullanılırken mukayyed olan örf-i âm, yalnızca bir beldede şayi olan örfü belirtmektedir.¹⁴⁶ İbn Âbidîn bu ifadeleri, yeni bir örf tasnifi maksadıyla değil, Nesefî'nin kullanmış olduğu “et-teâmül-ul-âm” ifadesinin hem tüm beldelerde şayi olan teamülleri hem de tek bir beldede şayi olan teamülleri kapsadığını açıklamak gayesiyle kullanmıştır. Ancak küresel örfün kendisine yer bulabilmesi nedeniyle ilgili açıklamadaki mutlak ve mukayyed ayrımını, geliştirerek yeni bir tasnif olarak kabul etmek makul görünmektedir. Buna göre, küresel çapta geçerli olan teamüller, örf-i âm-ı mutlak olarak belirtilirken yalnızca İslam coğrafyasında geçerli olan teamüller, örf-i âm-ı mukayyed olarak ifade edilecektir. Herhangi bir devlette geçerli

¹⁴⁴ İlgili ibare için bk. Burhânüddîn İbrâhîm b. Hüseyin b. Ahmed Pîrîzâde, *‘Umdetü zevi'l-besâ'ir li-halli mübhemât (mühimmât)i'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Râgıp Paşa Kütüphanesi, 508, 34b-35a.

¹⁴⁵ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/134.

¹⁴⁶ İbn Âbidîn, *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*, 2/134.

olan örf, zaten örf-i hâs kapsamında değerlendirildiği için klasik tasnife de uygun olacaktır. Söz konusu mutlak-mukayyed ayrımıyla birlikte İslam coğrafyasına ait olanla dışarıdan ithal olanın ayrımı yapılırken klasik tasnifle de uyum sağlanabilecektir.

Örf-i âm-ı mutlak olarak ifade ettiğimiz küresel teamüllerin örf olarak nitelendirilmesi, daha önce de zikrettiğimiz üzere günümüz fetva kurullarının kararlarında yer almaktadır. Buna göre söz konusu kararlar, küreselleşme sonrası örf anlayışına örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla gerek teknolojinin ve küreselleşmenin tesirini göstermesi gerek bu tesir sonucunda örf telakkisinin değişimini gözler önüne sermesi gerek de bu bölümde ortaya koymuş olduğumuz küresel örf anlayışına dair örnek teşkil etmesi açısından bu kararların incelenmesi önem arz etmektedir. Bu nedenle bir sonraki bölümde; günümüz fetva kurullarının, örfün yoğun olarak tatbik edildiği bir alan olması nedeniyle, iktisadi konularla (muamelât) ilgili kararları incelenmiş ve teknolojinin -dolayısıyla da küreselleşmenin- söz konusu kararlardaki etkileri ortaya konulmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNÜMÜZ FETVA KURULLARININ KARARLARINDA
KÜRESEL ÖRF ANLAYIŞI ÖRNEKLERİ

Bir önceki bölümde ifade etmiş olduğumuz üzere günümüz fetva kurullarının iktisadi meselelerle (muâmelât) ilgili kararlarında küresel mahiyete sahip teamüllerin “örf” olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bunun yanında, yeri geldiğinde de zikredileceği üzere “bankacılık örfü” ve “uluslararası ticari örfler” gibi birtakım ifadeler de kullanılmaktadır. Dolayısıyla gerek kararlarda ele alınan uygulamaların gerek de kullanılan ifadelerin, küresel bir örf anlayışının tezahürü oldukları ifade edilebilir. Bunun yanı sıra klasik fıkıh kaynaklarında yer alan bazı meseleler dahilinde zikredilen birtakım unsurların, bu örf anlayışının etkisiyle değişime uğradığı ve yeni unsurların eklendiği görülmektedir. Nitekim bu bölümde ele alacağımız; murabahada maliyete eklenebilen masraflar ve hükmî kabz yöntemleri bu durumun açık birer örneğidir.

Bu kısa açıklamanın ardından günümüz fetva kurullarının iktisadi konularla ilgili kararlarında, örf kapsamında değerlendirilip küresel bir niteliğe sahip olan ve klasik kaynaklardaki bilgiden farklılaşan bazı meseleleri inceleyebiliriz. Bu incelemeyi yaparken öncelikle ilgili meselenin temel fıkıh eserlerinde nasıl ele alındığını inceleyeceğiz ve teknolojinin, dolayısıyla da küreselleşmenin etkisiyle nasıl bir değişime uğradığını belirlemeye çalışacağız. Buna göre inceleyeceğimiz ilk fetva örneği, AAOIFI’nin (Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions) murabaha ile ilgili olan 8. standardında murabahada maliyete eklenebilen masraflar olacaktır.

I. Murabahada Maliyete Eklenebilen Masraflar

Murabaha, klasik kaynaklarda etraflıca ele alınmış bir akitir. Kişinin almış olduğu malı, maliyet ve kârı zikrederek sattığı bu akitte maliyete neyin dahil olduğu, üzerinde durulan önemli bir meseledir. Bu bağlamda maliyete dahil edilebilen masrafları belirlerken fukahânın farklı ölçütleri esas aldığı görülmektedir.

Hanefî mezhebinden İbnü’l-Hümâm (ö. 861/1457), *Hidâye*’de geçmekte olan, malın aynında veya kıymetinde artışa yol açan ve tüccarlar arasında eklenmesi yaygın olan masrafların eklenebileceği ifadesine yaptığı şerhi, *el-Îzâh*’ta yer alan; maliyete eklenebilen masraflar belirlenirken, malın aynında veya kıymetinde artışa yol açma şartının her yerde uygulanamayacağı, bu nedenle asıl dikkate alınan unsurun,

tüccarların âdeti olduğu şeklindeki ibareye atıfta bulunarak tamamlamıştır.¹⁴⁷ Bu durum İbnü'l-Hümâm'ın da aynı görüşte olduğunu göstermektedir. Malikî mezhebinden İbn Rüşt (ö. 595/1198) ise masrafları; a) malın aynında etkisi olması b) malın aynında etkisi olmaması ancak ilgili işlemi mal sahibinin kendi başına yerine getirememesi c) malın aynında etkisi olmayıp ilgili işlemi mal sahibinin kendi başına yerine getirebilmesi açısından üçe ayırarak ele almış ve maliyet ile kâra dahil edilip edilemeyeceğini belirlemiştir. Buna göre ilk seçeneğe dahil olan işlemlerin masrafları, maliyete dahil edilip kâra yansıtılabilirken ikinci seçeneğe dahil olan işlemler yalnızca maliyete eklenebilmektedir. Üçüncü seçeneğe dahil olanlar ise ne maliyete eklenir ne de kâra yansıtılır.¹⁴⁸ Şafî mezhebinden Nevevî'nin (ö. 676/1277) belirttiğine göre ise mala değer kazandırma amacı olan masraflar maliyete eklenirken malın varlığını sürdürmesi için yapılan harcamalar eklenmez.¹⁴⁹

Üçü de ayrı mezhepten olan bu fakihler; söz konusu ölçütleri, satıcının kullanmış olduğu “bana şu kadara mâl oldu” gibi kapalı ifadeler için belirlemişlerdir. Ancak Hanbeli mezhebinden Buhûtî (ö. 1051/1641), bu türden ifadeleri kabul etmemekte, maliyete eklenmek istenen masrafların açıkça zikredilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁵⁰ Bu farklı ölçütlere bağlı olarak söz konusu mezheplerin kaynaklarında murabahada maliyete eklenebilecek masraflar için çeşitli örnekler verilmiştir.

A. Masrafların Temel İhtiyaçlara Taalluk Etmesi

Fakihlerin murabahada maliyete eklenebilen masraflar için koymuş oldukları farklı ölçütler nedeniyle, kimi zaman birinin maliyete dahil ettiği masrafı diğeri saymıyor olsa da nihayetinde benzer örneklerin ele alındığı görülmektedir. Söz konusu

¹⁴⁷ Kemâluddîn Muhammed b. ‘Abdolvahid b. ‘Abdilhamîd b. es-Sivâsî İbnü'l-Humâm, *Şerhu fethi'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1424/2003), 6/460.

¹⁴⁸ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ruşt el-Kurtubî İbn Ruşt, *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-muktesid*, thk. Mâcid el-Hamvî (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416/1995), 3/1318.

¹⁴⁹ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn ve ‘umdetu'l-muftîn*, thk. Halîl Me'mun Şiha (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1427/2006), 2/114.

¹⁵⁰ Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn b. Hasan el-Hanbelî el-Buhûtî, *Şerhu Muntehe'l-İrâdât el-müsemma Dakâiku ûli'n-nuha li şerhi'l-Muntehâ* (Beyrut: ‘Âlemü'l-Kütüb, 1414/1993), 2/54.

örneklerden en çok zikredilenleri şu şekildedir: Terzinin ücreti, kumaş ağartma ücreti, boyama ücreti, satılan malın nakil ücreti, koyunların güdülmesinin ücreti, aracının ücreti, hayvanların yeminin ücreti, sıva işleminin ücreti, tartma ve ölçme işleminin ücreti, malın muhafaza edildiği yerin kirası ve satılacak kölenin; beslenmesi, giyimi ve barınması ile ilgili masraflar.¹⁵¹ Bunlar haricindeki örnekler de genel olarak burada zikretmiş olduklarımızla benzer mahiyettedir.

Murabahada maliyete dahil edilen masraflara dair zikredilen örneklerin kaynaklarda ne oranda değişim geçirdiğini saptamak için 2/8. yüzyıldan 14/19. yüzyılın sonlarına kadar geçen bin yıldan uzun bir süreçte kaleme alınmış birtakım eserleri incelediğimizde, söz konusu örneklerin ya aynı ya da benzer mahiyette oldukları ve 19. yüzyılda köleliğin kanunen kaldırılması nedeniyle kölelikle ilgili örneklerin zikredilmemesi haricinde radikal bir değişikliğin bulunmadığını görmekteyiz.¹⁵² Zira bu zaman aralığındaki hayat şartları bir tür benzeşmeyi zorunlu kılmaktadır. Şöyle ki üretimin insan emeğine bağlı olduğu göz önüne alındığında, insan gücü ve kapasitesinin sınırları nedeniyle yalnızca belli başlı ürünler ticarete konu

¹⁵¹ Ebu'l-Hasen 'Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî el-Mergînânî, *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*, thk. Sâid Bekdâş (Medine: Daru's-Sirâc, 1440/2019), 4/514; İbnu'l-Humâm, *Şerhu fethi'l-kadîr*, 6/459; İbn Ruşd, *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-muktesid*, 3/1318; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'i ve huve şerhu Muhtasari'l-Mûzenî*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1414-1994), 5/280; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, 2/114; Buhûfî, *Şerhu Muntehe'l-İrâdât*, 2/54.

¹⁵² Sırasıyla hicrî 2. ve 13. yüzyıl arasında kaleme alınmış olan eserlerdeki örnekler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *Kitabu'l-Asl el-ma'ruf bi'l-Mebsût*, thk. Ebû'l-Vefa' el-Efgânî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1410/1990), 5/148-149; Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 3/238; Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Hüseyin b. Hasen b. el-Cellâb el-Basrî İbnu'l-Cellâb, *et-Tefrî' fî fikhi'l-İmâm Mâlik b. Enes*, thk. Seyyid Kisravî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1428/2007), 2/132; Mâverdî, *El-hâvî'l-kebîr*, 5/280; 'Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i'*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1423/2004), 7/179; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, 2/114; Ziyâüddîn Ebû'l-Mevvedde (Ebû's-Safâ Cündî Ebû'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-, *Muhtasaru'l-'allâmeti Halîl*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Daru'l-Hadîs, 1426/2005), 158; İbnu'l-Humâm, *Şerhu fethi'l-kadîr*, 6/459-460; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*, 5/182; Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân Dâmâd Efendî Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-'enhur fî şerhi Multeka'l-'ebhur* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998); Küçük Ali Haydar Efendî, *Dürerü'l-Hükkâm*, 535-536.

olabilmektedir. Nitekim fıkıh kaynaklarında zikredilen örnekler incelendiğinde de söz konusu örneklerin dokumacılık, hayvancılık, tarım ve inşaat¹⁵³ gibi beslenme, barınma ve giyimle; başka bir ifadeyle, temel ihtiyaçlarla ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum ise dönemin şartlarıyla yakından ilgilidir. Ancak Sanayi Devrimi sonrası yaşanan teknolojik gelişmelerle birlikte söz konusu benzerlik ortadan kalkmaya başlamış ve murabahada maliyete dahil edilen masraflar da değişime uğramıştır. Bu değişim ise AAOIFI'nin ilgili standardında görülebilmektedir.

B. Modern Murabahada Masraflar

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faizsiz finans kurumları tarafından bir tür finansman yöntemi olarak kullanılmaya başlanan murabaha, “modern” olarak nitelendirilmiş ve klasik murabahadan çeşitli açılardan farklılaşmıştır.¹⁵⁴ Bu farkların başında ise akdin tarafları gelmektedir. Buna göre klasik murabahada satıcı ve müşteri olmak üzere iki taraf varken modern murabahada ilk satıcı, faizsiz finans kurumu ve müşteri olmak üzere üç taraf bulunmaktadır. Söz konusu taraflar arasında klasik murabahadaki satıcının yerini, faizsiz finans kurumlarının almasıyla birlikte maliyet ve kârı belirleyen taraf da doğal olarak yine faizsiz finans kurumları olmuştur. Bu nedenledir ki faizsiz finans kurumlarının fıkha uygun faaliyet gösterebilmesi için standartlar yayınlayan AAOIFI, murabahayı ele aldığı 8. standardında faizsiz finans kurumlarının hangi masrafları satış bedeline ekleyebileceğini belirlemiştir. Buna göre müşterinin kabul etmesi durumunda malla ilgili her türlü masrafın satış bedeline eklenebileceği, eğer söz konusu masraflar açıklanmamışsa yalnızca maliyete eklenmesi örf haline gelen masrafların ilave edilebileceğini belirtmiştir.¹⁵⁵

¹⁵³ Kölelikle ilgili meseleleri ele almamız çalışmamızın kapsamını aşacağı için köleliği kapsam dışı bırakıyoruz.

¹⁵⁴ Klasik ve modern murabaha mukayesesi için bk. Rafik Yunus el-Masrî, *Bey'u'l-murâbaha li'l-âmir bi's-şirâ fi'l-mesârifî'l-İslâmiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 20-22; İsmail Cebeci, *Modern İslam İktisadi Literatüründe Murabaha Tartışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 36-42.

¹⁵⁵ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-şer'iyye: en-Nassu'l-kâmil li'l-me'âyîri's-şer'iyye elletî temme i'timâdeha hattâ safer 1437 h./ december 2015 m.* (Bahreyn: Heyetü'l-Muhâsebe ve'l-Murace'a li'l-Müessesâti'l-Mâliyyeti'l-İslâmiyye, 2015), 213.

Müşterinin kabul etmesi şartını bir kenara bırakacak olursak bu ifadeler, İbnü'l-Hümâm'ın görüşüyle örtüşmektedir. Nitekim ilgili başlıkta da belirttiğimiz üzere yapmış olduğu atıftan anlaşıldığı kadarıyla ona göre murabahada maliyete eklenebilecek masraflarda kabul edilen şey, tüccarların örfüdür. Ancak AAOIFI'nin söz konusu standardında maliyete eklenebilecek olan masraflara verilen örnekler incelendiğinde, ikinci bölümde de belirttiğimiz üzere örf anlayışının farklı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda AAOIFI ilgili standartta, murabahada maliyete eklenebilecek olan masraflar için; nakliye, depolama, akreditif komisyonları ve sigorta primlerini örnek olarak vermiştir.¹⁵⁶ Bunlardan nakliyenin ve depolamanın klasik kaynaklarda da yeri olmakla birlikte, akreditif komisyonları ve sigorta primleri farklılık teşkil etmekte olup değişen örf anlayışının birer tezahürü mahiyetindedir. Bu nedenle akreditif ve sigorta uygulamalarının, ortaya çıktıkları yer ve zaman bağlamında kısaca incelenmesi, değişimin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

İkinci bölümde belirttiğimiz üzere teknolojinin gelişmesi, finans piyasalarının ve kurumlarının küreselleşmesine yol açmıştır. Bilgisayar, uydular, internet vb. teknolojiler, küresel çaplı finansal işlemlere imkân tanımaktadır. Akreditif de söz konusu küresel piyasada gerçekleştirilen önemli işlemlerden biridir.¹⁵⁷ Bu işlemi kısaca açıklamak gerekirse; akreditif işlemleri, âmir (ithalatçı), âmir bankası (ithalatçının bankası), lehtar (ihracatçı) ve ihbar bankası (ihracatçının bankası) olmak üzere dört taraf arasında gerçekleşmektedir.¹⁵⁸ Âmir (ithalatçı) belirli koşullara uyulması kaydıyla âmir bankasına, lehtara (ihracatçı) belirli bir tutarın ödenmesi için talimat vermekte; âmir bankası da bu talimatta belirtilen şartlar yerine getirildiği takdirde ödemeyi yapmakta; ihbar bankası ise gerekli incelemeleri yapıp ödemeyi

¹⁵⁶ AAOIFI, *el-Me'âyîru 'ş-Şer'iyye*, 213.

¹⁵⁷ Boris Kozolchyk, "The Paperless Letter of Credit and Related Documents of Title", *Law and Contemporary Problems* 55/3 (1992), 39.

¹⁵⁸ Sang Man Kim, *Payment Methods and Finance for International Trade* (Sangapur: Springer, 2021), 92, 94.

doğrulamaktadır.¹⁵⁹ Âmir bankası ise yapmış olduğu hizmet karşılığında âmirden komisyon almaktadır.¹⁶⁰

Akreditifin ilk örneklerinin 12. ve 13. yüzyılda görüldüğü ancak modern anlamdaki akreditifin 19. yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁶¹ 1933'ten itibaren ise merkezi Paris'te bulunan Milletlerarası Ticaret Odasının yayınlamaya başladığı *Akreditiflere İlişkin Bir Örnek Usuller ve Uygulama Kuralları*'na (UCP) tabi hale gelmiş ve 2007 yılında gerçekleşen son revizyonla bugünkü halini almıştır.¹⁶²

Sigorta işlemine gelecek olursak; sigorta, tarih boyunca farklı şekillerde gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, 17. ve 18. yüzyıllarda Hollanda ve İngiltere'nin ticarete büyümesiyle birlikte sigorta da ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerinde sigorta şirketleri kurulmuştur. 18. yüzyıla kadar sigorta işlemleri temelde denizcilikle ilgili olup 18. yüzyıldan itibaren sigortanın kapsamı genişlemeye başlamış ve 19. yüzyıl itibariyle pek çok farklı sigorta türü geliştirilmiştir.¹⁶³

AAOIFI'nin murabahada maliyete eklenebilecek olan masraflar arasında zikredip maliyete eklenmesini örf olarak nitelendirdiği bu iki işleme dair yapmış olduğumuz açıklamaların ardından, AAOIFI'nin bu kararının ne tür bir değişime işaret ettiğini inceleyebiliriz.

¹⁵⁹ Ali Polat, "Uluslararası Ticarete Akreditifli Ödemeler ve UCP 600", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2008), 211; Kim, *Payment Methods and Finance for International Trade*, 95.

¹⁶⁰ Seza Reisoğlu, "Hukuki Açıdan Akreditif ve Uygulama Sorunları", *Bankacılar Dergisi* 52 (2005), 40.

¹⁶¹ Boris Kozolchky, "The Legal Nature of the Irrevocable Commercial Letter of Credit", *The American Journal of Comparative Law* 14/3 (1965), 395, 398; Polat, "Uluslararası Ticarete Akreditifli Ödemeler ve UCP 600", 211.

¹⁶² Kozolchky, "The Paperless Letter of Credit and Related Documents of Title", 40; Polat, "Uluslararası Ticarete Akreditifli Ödemeler ve UCP 600", 211.

¹⁶³ Petro Masci, "The History of Insurance: Risk, Uncertainty and Entrepreneurship", *Journal of the Washington Institute of China Studies* 5/3 (2011), 30-32, 34.

C. Örfün Küreselleşmesiyle Finansal İşlemlerin Masraf Kalemi Haline Gelmesi

AAOIFI'nin, 8. standardında murabahada maliyete eklenebilecek masraflara dair vermiş olduğu örnekler, masrafların keyfiyetinde ve ikinci bölümde ifade ettiğimiz minvalde örf anlayışında değişim yaşandığına delalet etmektedir. İlk olarak masrafların keyfiyetini ele alacak olursak, ilgili başlıkta belirttiğimiz üzere klasik kaynaklarda murabahada maliyete eklenebilen masraflara verilen örnekler temel ihtiyaçlarla ilgili olup sınırlı ürün ve işlemleri kapsamaktadır. Ancak AAOIFI'nin söz konusu standardında belirtmiş olduğu örnekler beslenme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçları aşmış olup finansal işlemleri de içine almaktadır.

Murabaha akdinin finansal işlemlerle ilgili masrafları neden itibara aldığı üzerine düşünüldüğünde, örfle ilgili açıklama şimdilik bir kenara bırakılacak olursa, AAOIFI'nin ele aldığı murabahayla klasik kaynaklardaki murabahanın aynı olmadığı, bu nedenle de itibara alınan masrafların da farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılabilir. Şöyle ki klasik murabaha iki kişi arasında geçen bir ticari işlemken modern murabaha bir tür finansman yöntemidir. Nitekim söz konusu işlemin bir finans kurumu tarafından gerçekleştiriliyor oluşu da bunun göstergesidir. Murabaha akdinin finansal bir işlem haline gelmesi ise beraberinde diğer finansal işlemlerin de çeşitli açılardan itibara alınması sonucunu doğurmaktadır. Zira belirttiğimiz üzere işlemi gerçekleştiren faizsiz de olsa bir finans kurumudur ki finans, ikinci bölümde ifade ettiğimiz gibi küresel bir alan olup küresel çapta geçerli olana tabidir. Nitekim AAOIFI'nin kararında da bu şekilde bir tabi olma durumunun söz konusu olduğu düşünülebilir.

Örf anlayışındaki değişime gelecek olursak, AAOIFI'nin ilgili kararında, klasik yaklaşımdan farklı olarak küresel bir örf anlayışıyla karşılaşmaktayız. Zira gerek akreditif gerek de sigorta, küresel çapta geçerli olan işlemlerdir. Öyle ki akreditif, uluslararası ticaretin can damarı olarak nitelendirilirken¹⁶⁴ sigorta da günümüz ticaretinin olmazsa olmazı konumundadır. Bunun haricinde tarihi arka planlarını ele alırken gördüğümüz üzere söz konusu iki işlem, belli bir zaman ve

¹⁶⁴ Kim, *Payment Methods and Finance for International Trade*, 92.

mekânda ortaya çıkmış olup her iki işlem de Batı menşelidir. Küresel olan bu işlemlerin örf kapsamında değerlendirilmesi ise klasikteki örf anlayışının değiştiğinin bir göstergesidir.

Burada bir noktayı açıklamakta fayda bulunmaktadır. AAOIFI'nin ilgili kararında söz konusu işlemler değil, bu işlemlerden doğan masrafların maliyete eklenmesi örf olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla küresel olanın örf olarak kabul edilmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığı yönünde itiraz gelmesi mümkündür. İtirazda da ifade edildiği üzere ilgili kararda akreditif komisyonu ve sigorta priminin, başka bir ifadeyle bu iki işlemin masraflarının maliyete eklenmesi örf olarak nitelendirilmiştir. Ancak burada göz önünde bulundurulması gereken husus, işlemlerin yapılabilmesi için verilen ücretlerin itibara alınmasının işlemlerin de itibara alınması anlamına geliyor oluşudur. Şöyle ki maliyete eklenebilmesi için bir masrafın maliyete eklenmesinin örf haline gelmiş olması gereklidir. Bu durumun gerçekleşebilmesi için ise ilgili masrafı doğuran işlem de örf gibi yaygın olmalıdır. Zira teamül haline gelmemiş olan bir işlemin masrafının, örf olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Akreditif ve sigorta işlemleri de bu açıdan örf olarak değerlendirilmiş olmaktadır.

Murabahada maliyete eklenebilen masraflar konusunda AAOIFI'nin standardında klasik kaynaklardakinden farklı olarak ne gibi değişimlerin var olduğunu açıklamış olduk. Bununla beraber bu değişimde, teknolojinin etkisi ilk bakışta gözükmemektedir. Ancak değişimin her bir unsuru ayrı ayrı incelendiğinde teknolojinin, bu değişime sebep olan etmenlerin başında geldiği görülmektedir. Söz gelimi modern murabaha, varlığını ve bugün faizsiz finans kurumlarının gerçekleştirmekte olduğu işlemlerdeki en büyük payın kendisine ait oluşunu iletişim ve bilişim teknolojilerine borçludur. Fiyatların belirlenmesi, para aktarımı, gerekli evrakların hazırlanması, sürecin takibi, müşterinin değerlendirilmesi, vekaletin verilmesi, satıcıyla iletişime geçilmesi vb. unsurların hepsi bu teknolojiler vasıtasıyla gerçekleşebilmektedir. Aynı şekilde akreditif ve sigorta işlemlerinin oldukça kompleks oluşu göz önüne alındığında, söz konusu teknolojiler olmaksızın bu işlemlerin de gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Nitekim her iki işlemin de 19. yüzyıl itibarıyla bugünkü şeklini almaya başlamaları teknolojinin etkisinin

önemli bir göstergesidir. Zira modern teknolojinin miladı o dönemlere denk gelmektedir. Son olarak Batı menşeli bu işlemlerin AAOIFI tarafından örf olarak addedilmesi de yine büyük oranda teknolojinin eseridir. Şöyle ki küreselleşen finans piyasalarıyla birlikte finans kurumlarının da küreselleşmesi, akreditif ve sigorta gibi küresel çaplı işlemlerin de örf olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.

AAOIFI'nin ilgili standardında belirtmiş olduğu murabahada maliyete eklenebilen masraflara dair yapmış olduğumuz bu incelemenin ardından Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî, AAOIFI ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi'nin hükmî kabz yöntemleriyle ilgili kararlarını ele alacağız.

II. Hükmî Kabz Yöntemleri

Kabz; mahiyeti, şartları, akde etkisi vb. açılardan kaynaklarda ele alınmış olup kabz yöntemleri üzerinde çeşitli yaklaşımlar ortaya konmuştur. Kaynaklarda bazı kabz yöntemlerinin, kendilerine daha geniş çapta uygulama alanı bulabilmeleri nedeniyle diğerlerine¹⁶⁵ nazaran üzerlerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Bunlar: doğrudan el ile yapılan kabz, tahliye yoluyla yapılan kabz, nakil ile yapılan kabz ve mebî'in türüne göre ölçü veya tartı ile yapılan kabz olarak ifade edilebilir.

Bu kabz yöntemlerinin kullanımı, kabzedilen malın menkul olup olmamasına göre farklılık göstermektedir. Gayrimenkul malların kabzının; satıcının, müşteriyle mal arasındaki engelleri kaldırıp müşterinin malda tasarrufta bulunmasına imkân sağlaması olarak ifade edilen¹⁶⁶ tahliye yoluyla gerçekleşeceği ittifakla kabul edilirken menkul mallarda hangi yöntemin geçerli olacağı ihtilaf konusu olmuştur. Ancak söz konusu ihtilafla beraber, kabzın nasıl gerçekleşeceği hususunda her bir mezhebin belli noktalarda örfü itibara aldıkları görülmektedir. Örfün hangi noktalarda itibara alındığını, ilgili mezheplerden bazı fakihlerin ifadeleri ışığında incelemek, örfün kabz meselesindeki konumunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

¹⁶⁵ Bu kabz yöntemlerinin bazıları şunlardır: mebî'in itlafı, mebî'in üçüncü bir kişiye borç veya ödünç verilmesi, mebî'nin aynında, menfaatinde ya da tasarrufunda izin verilmesi ve babanın niyeti. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi ' fî tertîbi's-şerâ'i*, 7/240-241; Mâverdî, *El-hâvî'l-kebîr*, 5/228; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 1/160-161.

¹⁶⁶ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi ' fî tertîbi's-şerâ'i*, 7/236.

A. Kabzın Keyfiyetinde Örfün Belirleyici Konumu

Hanefî mezhebinden Kâsânî (ö. 587/1191) kabz tanımında “...hem örfen hem de hakikaten engellerin kaldırılması” ifadelerini kullanmıştır.¹⁶⁷ Yine Kâsânî’nin ifade ettiği üzere Hanefî mezhebinde kabzın (menkul-gayrimenkul ayrımı yapmaksızın) tahliye yoluyla gerçekleştiği¹⁶⁸ ve tahliyenin de yukarıda tanımını verdiğimiz üzere engellerin kaldırılması manasını havi olduğu göz önüne alındığında, Kâsânî’nin söz konusu tanımından yola çıkarak ona göre örfün, engellerin kalkıp kalkmadığı ve dolayısıyla tahallinin gerçekleşip gerçekleşmediği noktasında referans kaynağı olduğu ifade edilebilir.

Malikî mezhebinden Cündî (ö. 776/1374 [?]) ise gayrimenkullerde kabzın tahliye ile gerçekleşeceği, bunun haricindekilerin de örfü göre olacağını ifade etmiş,¹⁶⁹ ancak Cündî’nin söz konusu metnine dair kaleme alınan şerhlerde “bunun haricindekiler” kısmı ya başka mal türleriyle kayıtlayacak şekilde¹⁷⁰ ya da belli bir kayıt koymaksızın¹⁷¹ şerh edilmiştir. Buna göre kabzda örfün geçerlilik alanına dair bir nevi karşıt yaklaşımların olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, her halükârda örfü itibar edildiği görülmektedir.

Şafîî mezhebinden Şîrâzî (ö. 476/1083), menkul malların kabzının nakille, gayrimenkullerin ise tahalli ile gerçekleşeceğini belirttikten sonra fıkhnın kabz için belli kayıtlar koymayıp (mutlak) bunu örfü bıraktığını belirtmiş ve menkullerde naklin

¹⁶⁷ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi fî tertîbi’s-şerâ’i*, 6/571.

¹⁶⁸ Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi fî tertîbi’s-şerâ’i*, 7/236.

¹⁶⁹ Cündî, *Muhtasaru’l-’allâmeti Halîl*, 157.

¹⁷⁰ Başka mal türleriyle kayıtlayan açıklama için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî Hattâb, *Mevâhibu’l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl* (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kutub, 1423/2003), 6/413; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî el-Haraşî, *eş-Şerhu alâ Muhtasari’l-Halîl* (Bulak: el-Matbaatu’l-Emîriyyeti’l-Kubra, 1317/1899), 5/158.

¹⁷¹ Belli bir kayıt koymayan açıklama için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi’l-Kâsım el-Mevvâk el-Abderî el-Gırnâtî Mevvâk, *et-Tâc ve’l-iklîl li şerhi Muhtasari Halîl (fî hâmişi Mevâhibu’l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl)* (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kutub, 1423/2003), 6/413; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İliş, *Minehu’l-celîl şerh’alâ Muhtasari Halîl* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1404/1984), 5/232.

gayrimenkullerde de tahliyenin örf olduğunu ifade etmiştir.¹⁷² Her ne kadar Şîrâzî'nin ifadelerinden menkullerde yalnızca naklin kabz yöntemi olarak kullanılacağı anlaşıyor olsa da bunun daha çok, nakil yönteminin mezhepteki merkezi konumunu vurgulayan bir yaklaşım olduğu, yine Şafî mezhebinden Mâverdî'nin (ö. 450/1058) kabz yöntemlerine dair yapmış olduğu açıklamalardan anlaşılmaktadır. Zira Mâverdî, menkul malları ölçülen ve tartılanlar ile ölçülmeyen ve tartılmayanlar olarak ayırmış; ölçülmeden ve tartılmadan satılanların nakille, ölçülerek ve tartılarak satılanların ise ölçüldükten ya da tartıldıktan sonra nakledilmesiyle kabz edilmiş olacağını belirtmiştir.¹⁷³

Son olarak Hanbeli mezhebinden İbn Kudâme (ö. 620/1223) de Mâverdî'ye benzer şekilde, ölçülerek ya da tartılarak satılan malların kabzının ölçülerek alındıysa ölçülerek, tartılarak alındıysa da tartılarak olacağını, ölçülmeden ve tartılmadan satılan malların kabzının nakil ile olacağını, gayrimenkulde ise kabzın tahalli yoluyla yapılacağını belirttikten sonra kabzın nasıl olacağına dair şeriatta kayıt konulmamış (mutlak) olduğunu ve bu nedenle kabzda örf'e başvurulması gerektiğini savunmuş ve söz konusu türdeki şeylerin kabzında geçerli olan örfün, zikrettiği yöntemler olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴ Buna göre İbn Kudâme'nin açıklamaları ışığında Hanbeli mezhebine göre kabz yöntemlerinin örf tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İbn Kudâme, Şîrâzî ve Mâverdî'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere gerek kabzda örfün rolü hususunda gerekse kabz yöntemlerinin tatbiki noktasında iki mezhebin büyük oranda aynı yaklaşımı sergiledikleri ifade edilebilir.

Farklı mezheplerden olan fakihlerin ifadelerinden anlaşıldığı üzere kabzın nasıl gerçekleşeceği konusunda örf, farklı seviyelerde de olsa belirleyicidir. Zikretmiş olduğumuz kabz yöntemlerinin de örfün bu itibarıyla birlikte kaynaklarda yer bulduğu ifade edilebilir. Bu yöntemlerin nasıl tatbik edileceği ise çeşitli örneklerle

¹⁷² Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Muhezzeb fî fîkhi'l-İmâmi's-Şâfî*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî (Şam-Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1417-1996), 3/33.

¹⁷³ Mâverdî, *El-hâvî'l-kebîr*, 5/227-228.

¹⁷⁴ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1417/1997), 6/186-188.

açıklanmaktadır.¹⁷⁵ satılan evin anahtarının teslimi, büyük baş hayvanın görülmesi ve kendisine işaret edilmesi, binek hayvanın alındığı yerden nakledilmesi, elbisenin kendisine uzanıldığında alınabilmesi, tartılarak satılan malın tartılması, malın muhafaza edildiği yerin anahtarının teslimi ve ağaç üzerinde satılan meyvenin toplanmasına satıcının izin vermesi bu örneklerden bazılarıdır.¹⁷⁶

Zikredilen örnekler ışığında, kaynaklarda belirtilen; elle tutma, engelleri kaldırma, bir yerden bir yere nakletme, tekrar tartma ve ölçme gibi yöntemlerin karmaşık işlemler olmadıkları ve fiziki ortamda gerçekleştiği ifade edilebilir. Ancak günümüz fetva kurullarının kararlarında zikredilen bazı kabz yöntemleri incelendiğinde, bu durumun modern teknolojinin gelişmesiyle ve küresel örf anlayışıyla değişime uğradığı görülmektedir. Söz konusu değişim, ilgili fetva kurullarının “hükmî kabz” ifadesinde ve bu ifade kapsamında vermiş oldukları örneklerde karşılık bulmaktadır. Bu açıklamaların ardından Mecmau’l-Fıkhî’l-İslâmî ed-Düvelî, AAOIFI ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi’nin kabz yöntemlerine dair kararlarını inceleyebiliriz.

B. Fetva Kurullarının Hükmî Kabz Vurgusu

Belirtmiş olduğumuz fetva kurulları, kabz yöntemlerine dair örnekler vermeden önce kabzı, hakikî ve hükmî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Mecmau’l-Fıkhî’l-İslâmî ed-Düvelî, AAOIFI ve Mecmau’l-Fıkhî’l-İslâmî’ye atıfla Ürdün Umumi Fetva Dairesi, hakikî kabzı; elden, ölçü-tartıyla ve teslim alacak kişiye nakletme gibi yöntemlerle, fiziki olarak gerçekleştirilen teslim türü olarak tanımlamakta olup hükmî teslimi; fiziki bir kabzın gerçekleşmediği ancak akde mevzu olan şey üzerinde engellerin kaldırılıp, tasarruf imkânının sağlandığı bir teslim türü olarak açıklamaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Söz konusu örnekler mezhepsel ihtilaflar itibara alınmadan zikredilmiştir.

¹⁷⁶ Mâverdî, *El-hâvî’l-kebîr*, 5/227; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/186; Nevevî, *Ravdatu’t-tâlibîn*, 2/107-109; Karâfî, *ez-Zahîre*, 1/160; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr alâ’d-Dürri’l-muhtâr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Mu’avvaz (Riyad: Dâru Âlemi’l-Kutub, 1423/2003), 7/96.

¹⁷⁷ AAOIFI, *el-Me’âyîru’s-Şer’iyye*, 57; Daru’l-İftâ’l-Ürdünî, “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتمييزها عند البائع”, *Daru’l-İftâ’* (08 Ocak 2017); Mecmau’l-Fıkhî’l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât-u Mecmei’l-Fıkhî’l-İslâmî ed-Düvelî el-münbesık an Munazzameti’t-Teâvuni’l-İslâmî: ed-Devrat 2-24 el karârât 1-238 (1406-1441 h. = 1985-2019 m.)* (b.y.: Mecmau’l-Fıkhî’l-İslâmî ed-Düvelî, 2020), 171.

Klasik fıkıh kaynaklarını incelediğimizde, bu şekilde bir tasnifin yapılmadığını ancak kabzın hakikaten ya da hükmen gerçekleşmesi ifadelerinin kimi yerlerde zikredildiğini görmekteyiz. Söz gelimi Kâsânî, elle kabz meselesine dair İmam Şafî'nin (ö. 204/820) görüşünü zikrederken, elle kabzın hakikî anlamda kabz olduğunu belirtmiş, İbn Âbidîn de tahliyenin hükmen kabz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁸ Bununla beraber fetva kurullarının hakikî ve hükmi kabz için yapmış olduğu tanımdaki “fiziki” ifadesi, klasik kaynaklardaki hükmi kabzın kapsamıyla, ilgili fetva kurullarındaki hükmi kabzın kapsamı arasındaki önemli bir farka işaret etmektedir. Şöyle ki ilgili fetva kurullarının hükmen kabz olarak kabul ettiği bazı işlemlerin elektronik ortamda gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu durum ise hükmi kabzın “fiziki bir kabzın gerçekleşmediği” kaydıyla kayıtlanmasını açıklar mahiyettedir. Zira elektronik ortam, başka bir ifadeyle dijital ortam; fiziki değil, kodlar ve sayılar aracılığıyla veri aktarımının gerçekleştiği bir ortamdır. Yeri geldiğinde inceleneceği üzere kurulların hükmen kabz olarak nitelendirdiği bazı işlemler de işte bu ortamda, duyularımızdan bağımsız olarak vuku bulmaktadır. Bu teknolojinin mevcut olmadığı dönemlerde telif edilen klasik kaynaklarda ise hükmi kabz olarak değerlendirilebilecek yöntemler, doğal olarak, yalnızca fiziki ortamda gerçekleşmektedir. Söz gelimi bir tahliye örneği olarak zikredilen gayrimenkulün anahtarının teslimi örneğinde de görüldüğü üzere her ne kadar gayrimenkul fiziki olarak teslim edilemese de teslim edilen; yine fiziki, duyularla algılanan bir şeydir. Hatta herhangi bir şeyin verilmediği, yalnızca satıcının müşteriye malda tasarrufta bulunmasına izin vermesiyle gerçekleşen kabzda bile söz konusu iletişim, fiziki ortamda gerçekleşmektedir. Bu durum ise ilgili fetva kurullarınca belirtilen hükmi kabzın kapsamının, teknolojinin gelişmesiyle varlık bulan elektronik ortamda gerçekleşen yöntemleri de kapsamı nedeniyle, klasik kaynaklardaki hükmi kabzdan daha geniş olduğunu göstermektedir.

Her ne kadar ilgili fetva kurullarının yaptıkları açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla “fiziki bir kabzın gerçekleşmemesi” ifadesinden maksatları; hakikî kabz yöntemlerine örnek olarak zikrettikleri; elle almak, tartmak-ölçmek ve nakletmek¹⁷⁹

¹⁷⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i*, 7/237; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtar*, 7/96.

¹⁷⁹ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 57; Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât*, 171.

yöntemlerinin aksine, akde konu olan mala yönelik doğrudan fiziki bir müdahale olmaksızın kabzetmek olsa da söz konusu ifadenin yukarıda zikretmiş olduğumuz bağlamla beraber anlaşılmasının, meseleye daha geniş bir perspektiften bakılmasını sağlayacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda fetva kurullarına göre hükmî kabzın, akdin konusunun bizatihi fiziki olarak kabzedilmemesi olduğu, elektronik ortamda gerçekleştirilen bazı işlemlerin de bu şartı karşılaması nedeniyle hükmî kabz kapsamına girdiği ifade edilebilir.

Kabza yönelik yapılan söz konusu tasnifin yanında, Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî'nin ifade ettiği üzere kabz yöntemi, eşyanın durumuna ve örf'e göre belirlenmekte olup şeriat tarafından belli bir teslim yöntemi tayin edilmemiştir.¹⁸⁰ Bu açıklamaya benzer şekilde AAOIFI de kabzda belirleyici olanın örf olduğunu, örf'e göre kabz sayılan uygulamaların fıkhen de kabz sayılacağını ifade etmiştir.¹⁸¹ Bu açıklamalar, klasik kaynaklardaki ifadelerle benzerlik göstermektedir. Ancak ilgili fetva kurullarının, küresel niteliğe sahip birtakım teamülleri hükmî teslim kapsamında değerlendirip örnek olarak vermesi, örf anlayışındaki farklılığı ortaya koymaktadır. Söz konusu örnekler incelendiğinde de bir kısmının paranın kabzıyla, bir kısmının ise malın kabzıyla alakalı olduğu görülmektedir.

Hükmî kabz yöntemlerine dair vermiş oldukları örneklerini ele aldığımız fetva kurullarının, paranın kabzı için örf olarak değerlendirip geçerli saydıkları yöntemler; hükmî ifadesinden de anlaşılacağı üzere, paranın elle doğrudan teslimi şeklinde olmayıp kıymetli evraklar ve kartlar gibi birtakım bankacılık uygulamalarıyla alakalıdır. Ancak ilgili örneklere geçmeden önce, fetva kurullarının söz konusu kararlarının daha iyi anlaşılabilmesi için klasik kaynaklarda paranın elle kabzedilmesi meselesiyle ilgili var olan ihtilafı zikretmemiz gerekmektedir.

Paranın elle kabzedilmesinin gerekli olup olmadığına dair Kâsânî'nin, İmam Şafî'nin görüşünü naklederek yaptığı değerlendirme meseleyi özetler niteliktedir. Şöyle ki Hanefî mezhebinde kabzın tahliye yöntemiyle gerçekleştiğini ve paranın

¹⁸⁰ Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât*, 172.

¹⁸¹ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 509.

tesliminde de durumun böyle olduğunu belirttikten sonra Kâsânî; İmâm Şafîî'nin, paranın kabzının elle gerçekleştiğini ifade ettiğini belirtmiştir.¹⁸² Daha sonra Kâsânî, İmâm Şafîî'nin söz konusu ifadesinin dayanak noktasının; kabzda aslolanın elle almak olduğu, eğer bunun gerçekleşmesi mümkün değilse nakille, o da mümkün değilse tahalli ile gerçekleşeceği görüşü olduğunu ifade etmektedir. Bu açıklamaların ardından Kâsânî; teslimin, mebî'i sağlam bir şekilde müşteriye ulaştırmak anlamına geldiğini, bunun da tahliye ile gerçekleştiğini ve semende (para) de durumun böyle olduğunu belirtmiş ve teslimin vacip olduğunu, kişinin üzerindeki bu sorumluluğu kaldırması gerektiğini, bunu da gücü yettiği oranda yapacağını ve tahliyede durumun böyle olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda elle kabzın isteğe bağlı olduğunu ve vacibin kendisine bağlanamayacağını, çünkü vacip olan teslimin elle kabza bağlanması durumunda vacibin yerine getirilmesinin güçleşeceğini, bunun da caiz olmadığını belirtmiştir.¹⁸³

Kâsânî'nin bu açıklamalarına karşın Karâfî ve İbn Kudâme'nin de İmâm Şafîî ile aynı kanaatte oldukları ve paranın kabzının elle (münavele) gerçekleşeceğini ifade ettikleri görülmektedir.¹⁸⁴ Buna göre Hanefî mezhebine karşın cumhurun, paranın elle kabzedileceği yönünde görüş bildirdikleri ifade edilebilir. Ancak fetva kurullarının vermiş oldukları örneklerde paranın elle kabzedilmediği göz önüne alındığında, bu kurulların Hanefî mezhebinin görüşü doğrultusunda hareket ettikleri düşünülebilir. Nitekim Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî'nin hükmî kabz için yapmış olduğu tanımın, tahliyenin tanımıyla olan benzerliği de bunu açıklar niteliktedir.

Paranın kabzının keyfiyetine dair bu kısa açıklamanın ardından ilgili fetva kurulları tarafından, geçerli olan örf nedeniyle paranın hükmen kabzedilmiş sayıldığı hükmî kabz yöntemlerine geçebiliriz. Her ne kadar çeşitli örnekler zikredilmiş olsa da burada, birinde nisbî bir fiziki teslimin var olduğu diğerinde de fiziki olarak hiçbir şeyin teslim edilmediği iki temel örneği zikretmekle iktifa edeceğiz. Bu örnekler; bir takım çek türlerinin teslimi ve kredi kartı ile yapılan ödemedir. Söz konusu örnekleri

¹⁸² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi 'fî tertîbi's-şerâ'i'*, 7/236.

¹⁸³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi 'fî tertîbi's-şerâ'i'*, 7/237.

¹⁸⁴ Karâfî, *ez-Zahîre*, 1/160; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/187.

incelediğimizde bu örneklerin de murabahada maliyete eklenebilen masraflar başlığı altında ele aldığımız örneklerde olduğu gibi yeni ortaya çıkan uygulamalar olduklarını görmekteyiz.

İlk örneğimiz olan çekin teslimi, Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî'nin 53 (4/6) numaralı kararında, AAOIFI'nin döviz ticaretiyle ilgili olan 1. Standardında ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi'nin 3265 numaralı fetvasında örf kapsamında değerlendirilerek, çekin kabzedilmesinin çek tutarının da hükmen kabzedilmesi anlamına geleceği ifade edilmektedir.¹⁸⁵ Fetva kurullarının çekten maksadı, tüm çek türleri olmayıp “teyitli çek” olarak ifade edilen, çekin karşılığının var olduğunun muhatap banka tarafından teyit edildiği çek türüdür.¹⁸⁶ Buna göre teyitli çekin ne zaman ve nerede uygulanmaya başlandığı incelendiğinde de 19. yüzyıl ABD'siyle karşılaşılmaktadır.¹⁸⁷ Bunun haricinde AAOIFI'nin kabzla ilgili 18. standardında kabz yöntemi olarak nitelendirdiği; bankanın, başka bir bankadan tahsil edilmek üzere kendi hesabına hazırlamış olduğu çek olarak ifade edilen *Bank Draft* da aynı şekilde 19. yüzyılın sonlarında ABD'de uygulanmaya başlamıştır.¹⁸⁸

Diğer örneğimiz olan kredi kartı ile yapılan ödemeye gelecek olursak, bu işlemin AAOIFI'nin 18. Standardında, çek örneğinde de olduğu gibi örf olarak nitelendirilip hükmen kabz olarak kabul edildiği görülmektedir.¹⁸⁹ Menşesine baktığımızda ise kredi kartı, ilk olarak ABD'de 1894 yılında çıkarılmış ancak sınırlı bir kullanım alanına sahip olması nedeniyle yaygınlık kazanmamış, 1950 yılına

¹⁸⁵ Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât*, 172; AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 58; Daru'l-İftâi'l-Ürdünî, “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتميزها عند البائع” (08 Ocak 2017).

¹⁸⁶ Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât*, 172; AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 456; Benjamin Geva, “Irrevocability of Bank Drafts, Certified Cheques and Money Orders”, *The Canadian Bar Review* 65 (1986), 123.

¹⁸⁷ Leslie J. Tompkins, “The Certification of Checks”, *The American Law Register Old Series*:50-New Series:41/3 (1902), 129-130.

¹⁸⁸ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 500; Stephen Quinn - William Roberds, “The Evolution of the Check as a Means of Payment: A Historical Survey”, *Federal Reserve Bank of Atlanta: Economic Review* 93/4 (2008), 4, 14; A & C Black Publishers Ltd., *Dictionary of Banking and Finance* (Londra: A & C Black, 2005), “bank draft”, 29.

¹⁸⁹ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 501, 513; Daru'l-İftâi'l-Ürdünî, “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتميزها عند البائع” (08 Ocak 2017).

gelindiğinde ise belli bir bölge ile sınırlı olmayan ve nakit para yerine kullanabilen ilk kredi kartı yine ABD’de kullanıma sunulmuştur.¹⁹⁰

AAOIFI ve Ürdün Umumi Fetva Dairesi’nin malın hükmen kabzına dair vermiş olduğu diğer örneklerin de çek örneğindeki duruma benzerlik gösterdiği görülmektedir. Bu örneklerden biri antrepo beyannamesinin teslimidir. Antrepo, diğer bir ifadeyle gümrük antreposu, malların gümrük gözetimi altındaki belli şartları taşıyan açık ya da kapalı yerlerdir.¹⁹¹ Antrepoya malın konulabilmesi için gümrük beyanında bulunulması gerekmektedir ki verilecek olan bu beyannameye de antrepo beyannamesi denilmektedir.¹⁹² Buna göre AAOIFI’nin 18. standardında Ürdün Umumi Fetva Dairesi’nin de 3265 numaralı fetvasında belirtildiği üzere antrepo beyannamesinin teslim alınmasının, geçerli olan örf binaen bu belgenin temsil ettiği malların da hükmen kabzedilmesi anlamına geleceği ifade edilmiştir.¹⁹³ Bu uygulamanın çıkış noktası da diğer pek çok uygulamada olduğu gibi İngiltere’dir. İlk olarak 18. yüzyılda Sir Robert Walpole tarafından önerilen gümrük antreposu ancak 19 yüzyıl itibarıyla genel kabul görebilmiştir.¹⁹⁴

Malın kabzına dair verilen diğer örnek ise ilgili nakil aracına yüklenen malların belirtildiği ve nakli gerçekleştiren tarafından malın sahibine verilen bir belge olarak ifade edilen konşimentodur.¹⁹⁵ Antrepo beyannamesinde olduğu gibi bu belgenin de teslimiyle birlikte ilgili malların kabz edilmiş olacağı ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Bu işlemin kökeni 11. yüzyıla dayandırılmakla birlikte modern anlamdaki uygulamanın 16.

¹⁹⁰ Ferudun Kaya, *Türkiye’de Kredi Kartı Uygulaması* (İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2009), 9-10.

¹⁹¹ T.C. Ticaret Bakanlığı, “Gümrük Antreposu Ne Demektir?”, *Gümrük Rehberi* (25 Ekim 2018).

¹⁹² T.C. Ticaret Bakanlığı, “Eşyanızı Antrepoya Nasıl Alırsınız?”, *Gümrük Rehberi* (26 Ekim 2018).

¹⁹³ AAOIFI, *el-Me’âyîru’ş-Şer’iyye*, 509; Daru’l-İftâi’l-Ürdüni, “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتمييزها عند البائع” (08 Ocak 2017).

¹⁹⁴ *The Encyclopædia Britannica* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), 4/“bonded warehouse”, 200.

¹⁹⁵ A & C Black Publishers Ltd., *Dictionary of Banking and Finance*, “bill of lading”, 38.

¹⁹⁶ AAOIFI, *el-Me’âyîru’ş-Şer’iyye*, 509; Daru’l-İftâi’l-Ürdüni, “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتمييزها عند البائع” (08 Ocak 2017).

yüzyılda yaygınlık kazandığı ifade edilmekte olup söz konusu işlemin Avrupa’da deniz taşımacılığında uygulandığı belirtilmektedir.¹⁹⁷

Ele aldığımız bu örneklerin gerek örfle gerekse elektronik ortamla olan ilişkileri göz önüne alındığında, modern anlamda hükmî kabzın, klasik kaynaklardaki hükmî kabzdan farklılaştığı anlaşılmaktadır. Söz konusu değişim ise kısaca, örfün küreselleşmesiyle kabzın dijitalleşmesi olarak ifade edilebilir.

C. Örfün Küreselleşmesiyle Kabzın Dijitalleşmesi

Hükmî kabz kapsamında kararlarını ele aldığımız fetva kurullarının vermiş oldukları örneklerden görüldüğü üzere paranın kabzına dair zikredilen yöntemlerde para elle kabzedilmeyip biri kıymetli bir evrakın teslimiyle diğeri de kart vasıtasıyla elektronik ortamda kabzedilmektedir. Aynı şekilde malın kabzına dair vermiş oldukları örneklerde de evrakların teslimiyle, ilgili malın kabzı gerçekleşmektedir. Bu bağlamda fiziki olarak kabzetme meselesine geri dönecek olursak; çeklerle gerçekleşen kabzda bizatihi para, antrepo konşimento ile gerçekleşen kabzda da bizatihi mal fiziki olarak kabzedilmemekle birlikte, bir kâğıt parçası fiziki olarak kabzedilmektedir. Ancak gelişen teknolojiyle birlikte, çekle yapılan işlemlerin; ödeme, kontrol, güvenlik, tahsil gibi temel aşamalarının çeşitli veri işleme teknolojileri üzerinden gerçekleşiyor oluşu, bu işlemlerin ne tamamen fiziki ortamda ne de tamamen elektronik ortamda gerçekleşen işlemler olduğunu göstermektedir.¹⁹⁸ Bunun yanında her ne kadar birtakım kaygılar nedeniyle ağırlıklı olarak fiziki ortamda gerçekleştiriliyor olsa da konşimentonun da elektronik versiyonu bulunmaktadır.¹⁹⁹

Antrepo beyannamesinin ise yazılı olduğu gibi elektronik ortamda da hazırlanabiliyor olduğu,²⁰⁰ ancak kredi kartıyla yapılan ödemelere geldiğimizde söz

¹⁹⁷ Chester B. McLaughlin, Jr., “The Evolution of the Ocean Bill of Lading”, *The Yale Law Journal* 35/5 (1926), 550, 552; Daniel E. Murray, “History and Development of the Bill of Lading”, *University of Miami Law Review* 37/3 (1983), 690.

¹⁹⁸ Benjamin Geva, “Is the Death of the Paper Cheque Upon Us? The Electronic Presentment and Deposit of Cheques in Canada”, *Osgoode Legal Studies Research Paper Series* 12/6 (2016), 114.

¹⁹⁹ Quentin Schiltz, “Legal Compliance of the Electronic Bill of Lading”, *Proceedings of the International Conference on Digital Technologies in Logistics and Infrastructure (ICDTLI 2019)* (St. Petersburg, Russia: Atlantis Press, 2019), 440-441.

²⁰⁰ T.C. Ticaret Bakanlığı, “Gümrük beyanı nedir?”, *Gümrük Rehberi* (23 Kasım 2018).

konusu işlemin tamamıyla elektronik ortamda gerçekleştiği görülmektedir. Zira kredi kartının pos cihazına okutulmasıyla birlikte kabzedilen şey teknik olarak yalnızca elektronik ortamdaki rakamlardır. Bununla beraber, bu rakamların fiziki karşılık bulabilmesi nedeniyle, herhangi bir şey kabzedilmiyor da değildir.

Bu açıklamalar ve fetva kurullarının ilgili kararları ışığında, teknolojinin gelişmesiyle birlikte var olan elektronik-dijital ortamın bir tür gerçeklik halini aldığı ve kabz gibi bazı akitlerin tamamlanmasında etkili olan bir unsurun gerçekleşmesinde müessir olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum ise kabzın, klasik kaynaklardan farklı bir boyuta evrilerek değişim geçirdiğini göstermektedir. Bu değişimin faili ise teknoloji ve teknolojinin etkisiyle küresel boyuta ulaşan örf anlayışıdır. Hükmî kabz için örnek olarak verilen işlemlerin ortaya çıktıkları yerler ve zamanlardan görüldüğü üzere bu işlemler küreselleşmeyle birlikte dünya genelinde yayılmıştır. Fetva kurulları da bu işlemleri örf olarak nitelendirmiş ve kabz yöntemlerinin değişiminin yanında örf anlayışının da değiştiğini göstermiştir. Nitekim murabahada maliyete eklenebilen masraflarda da durum budur.

Son olarak diğer önemli bir husus ise ilgili fetva kurullarının kararlarında ele alınan birtakım uygulamalar örf olarak nitelenirken bazı yerlerde “bankacılık örfü” ve “uluslararası ticari örfler” ifadelerinin kullanılmış olmasıdır.²⁰¹ Bu ifadeler küresel örf anlayışının birer tezahürü mahiyetindedir. Zira bankacılık örfü ifadesiyle, küresel çaplı bir kurum olan banka tarafından yapılan işlemler, örf olarak nitelendirmektedir ki bu, ikinci bölümde belirttiğimiz üzere klasik örf anlayışından farklılaşmaktadır. Bunun yanında uluslararası ticari örf ifadesi ise başlı başına bu tezi desteklemektedir. Nitekim uluslararası alanda geçerli olan teamüller, küresel çapta da geçerli demektir. Küresel çapta geçerli olan teamüllerin örf olarak nitelendirilmesi ise küresel bir örf anlayışının varlığının delilidir.

Tezimizin son bölümü olan bu bölümde; klasik kaynaklarda ele alınan meseleler olmaları nedeniyle zamanın değişmesiyle hükmün değişimine örnek teşkil

²⁰¹ AAOIFI, *el-Me'âyîru's-Şer'iyye*, 513-1197; Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî, *Karârât ve tevsiyât*, 524.

ettiği ve tezimizin ana iddiası olan, teknolojinin etkisiyle örf anlayışındaki değişimi gösterdiği için murabahada maliyete eklenebilen masraflar ve kabz yöntemlerini zikretmekle iktifa edeceğiz. Ancak küresel örf anlayışının örnekleri bunlarla sınırlı olmayıp farklı fetva kurullarının çeşitli kararlarında da bu olguya rastlanmaktadır. Söz gelimi, Din İşleri Yüksek Kurulu’nun leasing ve garanti ile ilgili kararları;²⁰² AAOIFI’nin, Avrupa Fetva ve Araştırmaları Meclisi’nin ve Filistin Fetva Kurulu’nun manevi haklar olarak isimlendirilen; telif hakları, ticari unvan, patent hakkı gibi haklarla ilgili kararları²⁰³ ve el-Lecnetü’l-Dâime’nin, bankanın kendisine yatırılan parayı kullanmasıyla ilgili kararı,²⁰⁴ günümüz fetva kurullarının kararlarında görülen küresel örf anlayışının örneklerinden bazılarıdır.

²⁰² Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 499; Fatih Yücel, “Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış - Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örnekliği”, *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022), 1150; Din İşleri Yüksek Kurulu, “Satın alınan bir eşyanın garanti müddetini ücret karşılığında uzatmak caiz midir?”, *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu* (Erişim 11 Haziran 2023).

²⁰³ AAOIFI, *el-Me’âyîru’s-Sher’iyye*, 1063; Abdullah b. Yusuf el-Cedî’ (ed.), *el-Karârât ve’l-fetâvâ’s-sâdira ani’l-Meclisi’l-Urûbbî li’l-İftâ ve’l-Buhûs: Munzu te’sîsihi (1417 h. - 1997 m.) ve hattâ’d-devreti’s-sâmine ve’l-işrûn (1440 h. - 2018 m.)* (b.y.: el-Meclisü’l-Urûbbî li’l-İftâ ve’l-Buhûs, ts.), 61; Daru’l-İftâi’l-Filistîniyye, *Fetâva* (Kudüs: Daru’l-İftâi’l-Filistîniyye, 2017), 4/181.

²⁰⁴ Ahmed b. Abdurrazzâk ed-Deviş (ed.), *Fetâva’l-lecneti’d-dâime li’l-buhûsi ve’l-iftâ’* (Riyad: Daru’l-Âsime, 1999), 13/428-429.

SONUÇ

Örf, fetva sürecindeki rolü nedeniyle fıkıh kaynaklarında etraflıca ele alınan bir meseledir. Çeşitli taksimatı bulunmakla birlikte temelde, âm-hâs ve amelî-kavlî olarak yapılan örf taksimatından örf-i âm, tüm İslam beldelerinde geçerli olan örfü kapsayıp başlangıcı bilinemezken örf-i hâs yalnızca bir bölgede veya belli bir işte uzmanlaşmış bir topluluk arasında geçerli olan örfü ifade etmektedir. Buna göre her iki kısımda da örf, Müslümanlar arasında geçerli olmakla kayıtlanmaktadır. Nitekim gerek örf-i âm gerekse örf-i hâssa dair kaynaklarda zikredilen örneklerin İslâm beldelerindeki teamüller olmaları da bunun bir göstergesidir. Ancak günümüze geldiğimizde, fetva kurullarının iktisadi konularla ilgili kararlarında örf olarak nitelendirilen bazı uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla, örfün bu kapsamının değişime uğradığı görülmektedir. Söz konusu değişimin temel amili ise teknolojidir. Teknolojiden maksat, Sanayi Devrimiyle beraber ortaya çıkan modern teknolojidir.

Modern teknoloji, menşei olan Batı toplumu vasıtasıyla sahip olduğu ideolojiye bağlı olarak hem Batı'yı hem de diğer toplumları etkilemektedir. Ulaşım ve iletişimin gelişmesini sağlayarak toplumsal etkileşimi artırmakta ve değişime yol açmaktadır. Bu durum ise küreselleşmeyi doğurmaktadır. Küreselleşmeyle bölgesel sınırları olmayan bir dünya tasavvuru oluşmakta ve toplumlar gittikçe birbirlerine benzemektedir. Buradaki benzeme noktası ise gerek modern teknolojinin çıkış noktası olması gerekse modern teknolojinin ideolojisinin sahibi olması vb. nedenlerle ağırlıklı olarak Batı'dır. Buna göre modern teknolojinin dönüştürücü etkisiyle küreselleşme meydana gelmekte, küreselleşmeyle de bir tür Batılılaşma yaşanmaktadır. Modern teknolojinin ideolojisi göz önüne alındığında bu sürecin doğal sonucu olarak da modernleşme gerçekleşmektedir. Nitekim Müslümanlar da diğer pek çok toplum gibi bu süreçten etkilenmektedir. Müslümanların söz konusu süreçle geçirmekte oldukları dönüşüm de toplumsal yaşamın aynası olan fetvalara yansımaktadır.

Günümüz fetva kurulları arasından, biri faizsiz finans kurumlarıyla ilgili biri yerel biri de uluslararası olmak üzere üç fetva kurulunun, murabahada maliyete eklenebilen masraflar ve hükmî kabz yöntemleriyle ilgili kararlarında teknolojinin

etkisiyle, klasik kaynaklarda mevcut olmayan örnekler zikredilmiş ve örnek olarak zikredilen bu uygulamalar örf olarak nitelendirilmiştir. Bu işlemlerin genel olarak elektronik ortamda gerçekleşiyor oluşu da yeni bir varlık anlayışının oluştuğunu göstermektedir. Zira elektronik ortamda gerçekleşen işlemler duyularla algılanamamakla beraber fiziki ortamdaki karşılığına itibarla var kabul edilmektedir. Elektronik ortamın fizikî sınırlara tabi olmaması da örf olarak nitelendirilen söz konusu uygulamaların, küresel çapta uygulanmakta olan işlemler olmasına imkân sağlamaktadır.

Küresel olan bu işlemlerin ilgili fetva kurulları tarafından örf olarak nitelendirilmesi ise modern öncesi örf anlayışıyla günümüz örf anlayışının farklılaştığını ve küresel bir örf anlayışının oluştuğunu ortaya koymaktadır. Zira İslam beldeleriyle kayıtlı olan örfün kapsamı genişlemiş ve küresel bir mahiyet kazanmıştır. Ayrıca bu teamüllerin başlangıcı ve çıkış noktaları da bilinmekte olup Batı'dır. Söz konusu teamüller, dünya çapında geçerli olmaları bakımından örf-i hâssın yapısına uymamakta, başlangıç noktalarının bilinmesi nedeniyle örf-i âm olarak değerlendirilmesi ise problemli durmaktadır. Bu bakımdan, küresel mahiyette olan teamüllerin örf-i âm-ı mutlak, küresel mahiyette olmayıp yalnızca Müslümanlar arasında yaygın olan teamüllerin de örf-i âm-ı mukayyed olarak sınıflandırılmaları, Müslümanlara ait olanla küresel olanı ortaya koyarak teamülleri, kapsam ve mahiyetleri bakımından birbirinden ayırmaktadır. Bu durum ise fetvanın kabul edilip uygulanması açısından önem arz etmektedir.

Fetva kurullarınca Batı menşeli ve küresel çaplı olan bu uygulamaların örf olarak nitelendirilmeleri, teknoloji ve küreselleşmenin etkisiyle hem yaşanan toplumsal dönüşümün hem de günümüz fıkıhçıların dünya tasavvuruyla fıkıh düşüncesinde yaşanan değişimin bir tezahürü niteliğindedir. Zira aslında Batı'nın olan, küreselleşmeyle beraber artık Müslümanların da olmuş ve örf sıfatını alarak yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda söz konusu uygulamaların; yalnızca yaygınlığına itibarla, fetvalarda hiçbir kayıt getirilmeksizin örf olarak nitelendirilmesinin olası sonuçları üzerine düşünülmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

A & C Black Publishers Ltd. *Dictionary of Banking and Finance*. Londra: A & C Black, 3. Basım, 2005.

AAOIFI. *el-Me'âyîru's-şer'iyye: en-Nassu'l-kâmil li'l-me'âyîri's-şer'iyye elletî temme i'timâdeha hattâ safer 1437 h./ december 2015 m.* Bahreyn: Heyetü'l-Muhâsebe ve'l-Murace'a li'l-Müessesâti'l-Mâliyyeti'l-İslâmiyye, 2015.

Bacon, Francis. *The New Organon*. ed. Lisa Jardine - Michael Silverthorne. Cambridge [U.K.] ; New York: Cambridge University Press, 2000.

Bâhisîn, Yakup b. Abdulvehhab. *Kâidetü'l-Âdetu Muhakkemetun*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2012.

Basalla, George. *Teknolojinin Evrimi*. çev. Cem Soydemir. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 14. Basım, 2013.

Bâvâ, Maruf Âdem. “Kâidetü tağayyuru'l-fetâva ve'l-ahkâm bi tağayyuri'z-zaman ve'l-mekân ve tatbîkâtuha'l-muâsıra”. *Mecelletü Külliyyeti's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 29 (2011), 579-636.

Bâz, Selim Rüstem. *Şerhu'l-Mecelle*. Beyrut: el-Matbaatu'l-edebiyye, 3. Basım, 1923.

Berger, Peter L. - Samuel P. Huntington (ed.). *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2002.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.

Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali b. İskender. “İzhârü’l-esrâr”. *Mecmûatu’n-Nahv*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 1. Basım, 2010.

Bozkurt, Veysel (ed.). *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*. İstanbul: Alfa, 2000.

Brey, Philip. “Theorizing Modernity and Technology”. *Modernity and Technology*. ed. Thomas J. Misa vd. ABD: MIT Press, 2003.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn b. Hasan el-Hanbelî. *Şerhu Muntehe’l-’Îrâdât el-müsemma Dakâiku ûli’n-nuha li şerhi’l-Muntehâ*. 3 Cilt. Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1. Basım, 1414/1993.

Bunch, Bryan H. - Hellemans, Alexander. *The History of Science and Technology: A Browser’s Guide to the Great Discoveries, Inventions, and the People Who Made Them, from the Dawn of Time to Today*. Boston: Houghton Mifflin, 2004.

Burhâneddîn el-Buhârî, Ebu’l-Me’âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. ‘Omar b. Mâze el-Ḥaneḫî. *el-Muhîtu’l-Burhânî fi’l-fikhi’n-Nu’mânî*. thk. ‘Abdulkerîm Sâmi el-Cundî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, 1424/2004.

Burhâneddîn el-Buhârî, Ebu’l-Me’âlî Maḥmûd b. Aḥmed b. Abdulaziz b. ‘Omar b. Mâze el-Ḥaneḫî. *ez-Zahîretü’l-Burhâniyye*. thk. Ebû Ahmed el-Adlî vd. 15 Cilt. Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-’İlmiyye, 1. Basım, 1440/2019.

Büyük Ali Haydar Efendi. *Usul-i Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 2. Basım, ts.

Cebeci, İsmail. *Modern İslam İktisadi Literatüründe Murabaha Tartışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Cedî', Abdullah b. Yusuf (ed.). *el-Karârât ve 'l-fetâvâ's-sâdira ani 'l-Meclisi 'l-Urûbbî li 'l-İftâ ve 'l-Buhûs: Munzu te'sisihi (1417 h. - 1997 m.) ve hattâ 'd-devreti's-sâmine ve 'l-işrûn (1440 h. - 2018 m.)*. b.y.: el-Meclisü'l-Urûbbî li'l-İftâ ve'l-Buhûs, ts.

Cîdî, Ömer b. Abdülkerim. *el-Urf ve 'l-âde fî 'l-mezhebi 'l-Mâlikî ve mefhûmuha ledâ ulemai 'l-Mağrib*. Fas: Matbaatu Fedâle, 1982.

Cündî, Ziyâuddîn Ebü'l-Mevedde (Ebü's-Safâ, Ebü'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ. *Muhtasaru 'l-'allâmeti Halîl*. thk. Ahmed Câd. Kahire: Daru'l-Hadîs, 1426/2005.

Daru'l-İftâi'l-Filistîniyye. *Fetâva*. 6 Cilt. Kudüs: Daru'l-İftâi'l-Filistîniyye, 2017.

Daru'l-İftâi'l-Ürdünî. “قبض السلعة المشتراة يتحقق بتمييزها عند البائع”. *Daru 'l-İfta'*. 08 Ocak 2017. Erişim 18 Nisan 2023. <http://aliftaa.jo/Question2.aspx?QuestionId=3265>

Das, Dilip K. “Globalization in the World of Finance: An Analytical History”. *Global Economy Journal* 6/1 (2006), 1-22. <https://doi.org/10.2202/1524-5861.1115>

Devîş, Ahmed b. Abdurrazzâk (ed.). *Fetâva 'l-lecneti 'd-dâime li 'l-buhûsi ve 'l-iftâ'*. 23 Cilt. Riyad: Daru'l-Âsime, 1. Basım, 1999.

Dickson, David. *Alternatif Teknoloji: Teknik Değişmenin Politik Boyutları*. çev. Neziha Erdoğan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1992.

Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 2020.

Din İşleri Yüksek Kurulu. “Satın alınan bir eşyanın garanti müddetini ücret karşılığında uzatmak caiz midir?” *Din İşleri Yüksek Kurulu: Dini Bilgilendirme Platformu*. Erişim 11 Haziran 2023. <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38627/satin-alinan-bir-esyanin-garanti-muddetini-ucret-karsiliginda-uzatmak-caiz-midir>

Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî. *Muğni't-tullâb şerh-u metn-i Îsâgûcî*. thk. Mahmut Muhammed Tevfik Ramazan el-Bûtî. Şam: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1424/2003.

Ebû Sünne, Ahmed Fehmî. *el-Urf ve 'l-âde fî ra 'yi 'l-fukahâ'*. Kahire: Matbatu'l-Ezher, 1947.

Ebû Zehra, Muhammed. *Usûlu'l-Fıkh*. b.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

Ellul, Jacques. *The Technological Society*. New York: Vintage Books, 1964.

Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmin Değişmesi*. İstanbul: İFAV, 8. Basım, 2014.

Esmâ Hasan Muhammed Hâşim. “Eseru't-tatavvuri't-teknolociy alâ'l-fetvâ”. *Mecelletü'l-Buhûsi'l-Fıkhıyye ve 'l-Kânûniyye* 40 (2023), 379-422.

Etâsî, Muhammed Hâlid. *Şerhu'l-Mecelle*. 2 Cilt. Pakistan: Mekteb-i Hakâniyye, ts.

Forbes, R.J. *The Conquest of Nature: Technology and Its Consequences*. Londra: Pall Mall Press, 1968.

Fox, Robert (ed.). *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology*. New York: Routledge, 2. Basım, 1998.

Freeman, Chris - Soete, Luc. *Yenilik İktisadı*. çev. Ergun Türkcan. Ankara: Tübitak Yayınları, 2. Basım, 2003.

Ganiev, Junus. “Küreselleşme, Finansal Piyasalar ve Kriz”. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2014), 117-129.

Geva, Benjamin. “Irrevocability of Bank Drafts, Certified Cheques and Money Orders”. *The Canadian Bar Review* 65 (1986), 107-146.

Geva, Benjamin. “Is the Death of the Paper Cheque Upon Us? The Electronic Presentment and Deposit of Cheques in Canada”. *Osgoode Legal Studies Research Paper Series* 12/6 (2016), 113-125.

Gillespie, Michael Allen. *The Theological Origins of Modernity*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Günay, Durmuş. “Teknoloji Nedir? Felsefi Bir Yaklaşım”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi* 1 (2017), 163-166.

Habermas, Jürgen. “İdeoloji” *Olarak Teknik ve Bilim*. çev. Mustafa Tüzel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 9. Basım, 2016.

Haraşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Alî. *eş-Şerhu alâ Muhtasari'l-Halîl*.

8 Cilt. Bulak: el-Matbaatu'l-Emîriyyeti'l-Kubra, 2. Basım, 1317/1899.

Hassan, Omar Mahmoud. "The Change of Time and Place and Its Impact on the Change of Fatwa (contemporary Applied Study)". *Russian Law Journal* 11/8s (2023), 77-92.

Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Hattâb er-Ruaynî. *Mevâhibu'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1423/2003.

Headrick, Daniel R. *Power Over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 2010.

Headrick, Daniel R. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*. New York: Oxford University Press, 1981.

Heywood, Andrew. *Global politics*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Hobsbawm, E.J. "The Machine Breakers". *Past&Present* 1 (1952), 57-70.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Mecmuatu Resail-i İbn Âbidîn*. b.y.: y.y., ts.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddû'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtar*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Mu'avvaz. 12 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1423/2003.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdulfettah Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 3. Basım, 1417/1997.

İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1999.

İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.

İbn Ruşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ruşd el-Kurtubî. *Bidâyetu'l-muctehid ve nihâyetu'l-muktesid*. thk. Mâcid el-Hamvî. 4 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416/1995.

İbnu'l-Cellâb, Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Hüseyin b. Hasen b. el-Cellâb el-Basrî. *et-Tefrî' fî fikhi'l-İmâm Mâlik b. Enes*. thk. Seyyid Kisravî Hasen. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1428/2007.

İbnu'l-Humâm, Kemâluddîn Muhammed b. 'Abdolvahid b. 'Abdilhamîd b. es-Sîvâsî. *Şerhu fethi'l-kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.

İlîş, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Minehu'l-celîl şerh'alâ Muhtasari Halîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404/1984.

Jerath, Kavita S. *Science, Technology and Modernity: An Interdisciplinary Approach*. İsviçre: Springer, 2021.

Kahraman, Abdullah. *Fıkıh Usûlü: Giriş-Deliller-Hükümler-Hüküm Çıkarma Yöntemler*. İstanbul: Rağbet yayınları, 4. Basım, 2016.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *Envâru'l-burûk fî envâri'l-Furûk*. 4 Cilt. Kuveyt: Daru'n-Nevâdir, ts.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdı ve'l-imâm*. nşr. Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye bi Haleb. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1416/1995.

Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1994.

Karaman, Mehmet Ali. "Osmanlı Modernleşmesinde Basın". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 32 (2014), 131-142.

Kâsânî, Alâ'uddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâ'i'*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1423/2004.

Katipoğlu, Hasan. “Fasıl”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kaya, Ferudun. *Türkiye’de Kredi Kartı Uygulaması*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği, 2009.

Keynes, John Maynard. *Essays in Persuasion*. New York: Norton, 1963.

Kim, Sang Man. *Payment Methods and Finance for International Trade*. Sangapur: Springer, 2021.

Kozolchyk, Boris. “The Legal Nature of the Irrevocable Commercial Letter of Credit”. *The American Journal of Comparative Law* 14/3 (1965), 395-421.

Kozolchyk, Boris. “The Paperless Letter of Credit and Related Documents of Title”. *Law and Contemporary Problems* 55/3 (1992), 39-101.

Kranzberg, Melvin. “Let’s Not Get Wrought Up About It”. *Technology and Culture* 25/4 (1984), 735-749.

Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi ‘li-âhkâmi ‘l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mısriyye, 1384/1964.

Kûte, Âdil b. Abdilkâdir. *Eseru ‘l- ‘urfî ve tatbikatuhu ‘l-muâsıra fî fikhî ‘l-muâmelâti ‘l-mâliyye*. b.y.: el-Ma’hedu’l-İslâmî li’l-Buhûsi ve’t-Tedrîb, 1. Basım, 2007.

Küçük Ali Haydar Efendi. *Dürrü ‘l-Hükkâm: Şerhu Mecelleti ‘l-Ahkâm*. 4 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2017.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. ABD: Oxford University Press, 2. Basım, 1968.

Mardin, Şerif. *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, 1991.

Marx, Karl. *Kapital*. çev. Mehmet Selik - Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap, 1. Basım, 2011.

Masci, Petro. "The History of Insurance: Risk, Uncertainty and Entrepreneurship". *Journal of the Washington Institute of China Studies* 5/3 (2011), 25-68.

Masrî, Rafîk Yunus. *Bey'u'l-murâbaha li'l-âmir bi's-şirâ fi'l-mesârifi'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1996.

Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî. *el-Hâvî'l-kebîr fî fıkhi mezhebi'l-İmâmi's-Şâfi'î ve huve şerhu Muhtasari'l-Müzenî*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1414-1994.

McLaughlin, Jr., Chester B. "The Evolution of the Ocean Bill of Lading". *The Yale Law Journal* 35/5 (1926), 548-570.

McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Kanada: University of Toronto Press, 1962.

Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî. *Karârât ve tevsiyât-u Mecmei'l-Fıkhi'l-İslâmî ed-Düvelî el-münbesik an Munazzameti't-Teâvuni'l-İslâmî: ed-Devrat 2-24 el-*

karârât 1-238 (1406-1441 h. = 1985-2019 m.). b.y.: Mecmau'l-Fıkhî'l-İslâmî ed-Düvelî, 4. Basım, 2020.

Mergînânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebûbekr el-Ferğânî. *el-Hidâye fî şerhi Bidâyeti'l-mubtedî*. thk. Sâid Bekdâş. 7 Cilt. Medine: Daru's-Sirâc, 1. Basım, 1440/2019.

Mesthene, Emmanuel G. *Technological Change: Its Impact on Man and Society*. ABD: Harvard University Press, 3. Basım, 1973.

Mevvâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kasım el-Mevvâk el-Abderî el-Gırnâtî. *et-Tâc ve 'l-iklîl li şerhi Muhtasari Halîl (fî hâmişi Mevâhibu 'l-celîl li şerhi Muhtasari Halîl)*. 8 Cilt. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kutub, 1423/2003.

Modelske, George. "Globalization". *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. ed. David Held - Anthony G. McGrew. Cambridge, BK : Malden, MA ABD: Polity Press, 2. Basım, 2003.

Murray, Daniel E. "History and Development of the Bill of Lading". *University of Miami Law Review* 37/3 (1983), 689-732.

Nayyar, Deepak. "Globalisation, History and Development: A Tale of Two Centuries". *Cambridge Journal of Economics* 30/1 (2006), 137-159.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Ravdatu't-tâlibîn ve 'umdetu'l-muftîn*. thk. Halil Me'mun Şiha. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1427/2006.

O. Keohane, Robert - S. Nye Jr., Joseph. “Globalization: What’s New? What’s Not? (And So What?)”. *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*. ed. David Held - Anthony G. McGrew. Cambridge, BK : Malden, MA ABD: Polity Press, 2. Basım, 2003.

Pîrîzâde, Burhânüddîn İbrâhîm b. Hüseyin b. Ahmed. ‘*Umdetü zevi’l-besâ’ir li-halli mübhemât (mühimmât)i’l-Eşbâh ve’n-nezâir*. Râgıp Paşa Kütüphanesi, 508.

Polat, Ali. “Uluslararası Ticarete Akreditifli Ödemeler ve UCP 600”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13 (2008), 209-222.

Postman, Neil. *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage Books, 1993.

Quinn, Stephen - Roberds, William. “The Evolution of the Check as a Means of Payment: A Historical Survey”. *Federal Reserve Bank of Atlanta: Economic Review* 93/4 (2008), 1-28.

Reisoğlu, Seza. “Hukuki Açıdan Akreditif ve Uygulama Sorunları”. *Bankacılar Dergisi* 52 (2005), 39-55.

Ritzer, George - Dean, Paul. *Globalization: A Basic Text*. Birleşik Krallık: Wiley-Blackwell, 2. Basım, 2015.

Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1415/1994.

Schiltz, Quentin. “Legal Compliance of the Electronic Bill of Lading”. *Proceedings of the International Conference on Digital Technologies in Logistics and Infrastructure (ICDTLI 2019)*. 434-439. St. Petersburg, Russia: Atlantis Press, 2019. <https://doi.org/10.2991/icdtli-19.2019.76>

Sivas, Hakan. “Dünyanın Oluşumu, Eski Mezopotamya ve Eski Mısır Tarihi ve Uygarlıkları”. *Genel Uygarlık Tarihi*. ed. Taciser Sivas. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, 2019.

Smith, Merritt Roe. “Technological Determinism in American Culture”. *Does Technology Drive History?: The Dilemma of Technological Determinism*. ed. Merritt Roe Smith - Leo Marx. ABD: The MIT Press, 1994.

Steger, Manfred B. *Globalisms: The Great Ideological Struggle of the Twenty-First Century*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield Publishers, 3. Basım, 2009.

Steger, Manfred B. *Globalization: A Very Short Introduction*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 2003.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Hudayrî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâîr*. b.y.: y.y., 1411/1990.

Şa'bân, Zekiyyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (usûlü'l-Fıkḥ)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 14. Basım, 2011.

Şa'bân, Zekiyyüddin. *Usûlü'l-fıkḥi'l-İslâmî*. Beyrut: Darü'l-Kütüb, 2. Basım, 1971.

Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî el-Ğırnâtî. *el-Muvâfakât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasen es-Selmân. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbn 'Affân, 1417/1997.

Şelebî, Muhammed Mustafa. *Usûlü 'l-fıkhi 'l-İslâmî*. b.y.: ed-Dârü'l-Câmi'iyye, ts.

Şenocak, İhsan. *İslâm Hukukunda Örfün Hükümlere Etkisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad. *Kitabu 'l-Asl el-ma'ruf bi 'l-Mebsût*. thk. Ebû'l-Vefa' el-Efgânî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1410/1990.

Şeyhîzâde, Abdurrahmân b. Muhammed b. Suleymân Dâmâd Efendî. *Mecma'u 'l-'enhur fî şerhi Multeka 'l-'ebhur*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.

Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf. *el-Muhezzeb fî fıkhi 'l-İmâmi 'ş-Şâfiî*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî. 6 Cilt. Şam-Beyrut: Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, 1. Basım, 1417-1996.

T.C. Ticaret Bakanlığı. "Eşyanızı Antrepoya Nasıl Alırsınız?" *Gümrük Rehberi*. 26 Ekim 2018. Erişim 09 Haziran 2023. <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/esyaninizi-antrepoya-nasil-alirsiniz>

T.C. Ticaret Bakanlığı. "Gümrük Antreposu Ne Demektir?" *Gümrük Rehberi*. 25 Ekim 2018. Erişim 09 Haziran 2023. <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/gumruk-antreposu-ne-demektir>

T.C. Ticaret Bakanlığı. “Gümrük beyanı nedir?” *Gümrük Rehberi*. 23 Kasım 2018.

Erişim 10 Haziran 2023. <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/gumruk-beyani-nedir>

Tompkins, Leslie J. “The Certification of Checks”. *The American Law Register Old Series*:50-New Series:41/3 (1902), 127-140.

Ulusal, Şemsettin. “Kadın Erkek İlişkilerine Dair Bazı Fetvaların Evrensellik-Yerellik Bağlamında Tahlili”. *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı - VI: Zekât, Evlilik, Kadınların İbadet ve Sosyal Hayatı ile İlgili Farklı Görüşlerin Yeniden Değerlendirilmesi (13-15 Aralık 2013, Afyonkarahisar)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.

Ure, Andrew. *The Philosophy of Manufactures or an Exposition of Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*. Londra: y.y., 1835.

Vekâlât. “وفاة العلامة الكردي مصطفى الزلمي عن 92 عاماً”. *el-Muctema*. 29 Ekim 2016. Erişim 03 Nisan 2023. <https://mugtama.com/hot-reports/2014-02-01-12-32-36/item/35679-92.html>

Volti, Rudi. *Society and Technological Change*. New York: Worth Publishers, 7. Basım, 2014.

Yücel, Fatih. “Fetvanın Değişim Gerekçelerine Güncel Bir Bakış - Din İşleri Yüksek Kurulu Karar ve Fetvaları Örnekliği”. *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022), 1125-1156.

Zelmî, Mustafa İbrahim. *Îzâhu 'l-Fevâid fî Şerhi 'l-Kavâid ala Nematın Cedîd*. Tahran: Neşr-i İhsân li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1. Basım, 2014.

Zelmî, Mustafa İbrahim. *Usûlü'l-fikh fî nesîcihi'l-cedîd*. Tahran: Neşr-i İhsân li'n-Neşri ve't-Tevzî', 23. Basım, 2014.

Zerka, Ahmet Muhammed. *Şerhu'l-Kavâ'idî'l-Fikhiyye*. Şam: Daru'l-Kalem, 2. Basım, 1989.

Zerka, Mustafa Ahmet. *el-Medhalü'l-fikhiyyü'l-âm*. 2 Cilt. Şam: Daru'l-Kalem, 2. Basım, 2004.

Zeydân, Abdulkerim. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. b.y.: Müessesetü Kurtuba, ts.

Zühayli, Vehbe. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Şam: Daru'l-Fikr, 1. Basım, 1986.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1300.

The Encyclopædia Britannica. 29 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 11. Basım, 1910.